

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

İsmayılov Xəyal Şəfaqət oğlu

“Müəssisənin mənfəətinin artırılması məqsədi ilə daxili maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin adı:

Maliyyə

İxtisasın adı:

Maliyyə nəzarəti və audit

Elmi rəhbər:

Magistr proqramının rəhbəri:

dos. İbrahimova R. A

i.e.n. prof. Kərimov A.M

Kafedra müdiri:

i.e.d. prof. Ələkbərov Ə.Ə.

BAKİ 2017

MÜNDƏRİCAT

Səhifə

Giriş-----	3
Fəsil 1. <i>Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə nəzarətinin inkişaf konsepsiyası</i> -----	8
1.1.Maliyyə nəzarətinin mahiyyəti, məzmunu, məqsədi və vəzifələri-----	8
1.2.Maliyyə nəzarətinin ümumi prinsipləri və təsnifatı-----	16
1.3.Maliyyə nəzarətinin funksiyaları və formaları-----	26
Fəsil 2. <i>Müasir dövrdə təsərrüfat daxili maliyyə nəzarəti sistemi və onun təkmilləşdirilməsi</i> -	31
2.1. Daxili maliyyə nəzarəti sisteminin məzmunu və xarakteristikası-----	31
2.2. Daxili maliyyə nəzarəti sisteminin elementləri-----	35
2.3. Müasir dövrdə müəssisələrdə daxili auditin zəruriliyi, məqsədi və rolu-----	43
Fəsil 3. <i>Müəssisə mənfəətinin artırılması məqsədi ilə daxili maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi</i> .-----	49
3.1. Müəssisədə mənfəətin səviyyəsinin qiymətləndirilməsində daxili maliyyə nəzarəti sisteminin rolu və onun təkmilləşdirilməsi-----	49
3.2. Mənfəətin səviyyəsinə təsir göstərən maliyyə risklərinin idarə olunmasında daxili maliyyə nəzarətinin rolu-----	62
Nəticə-----	71
İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı-----	74
Referat-----	77
Резюме-----	82
Summary-----	83
İstinad-----	84

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Maliyyə nəzarəti ölkədə maliyyə resurslarının formalaşması, bölgüsü və istifadə edilməsi prosesinin qanuniliyinə, məqsədəuyğunluğuna və effektivliyinə nəzarət edilməsi sahəsində həyata keçirilməsi tədbirlərinin məcmusuudur.

Beləliklə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə nəzarəti dövlət idarəçiliyində aparıcı rola malikdir.

Aparılma subyektlərinə görə maliyyə nəzarəti dövlət və qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinə ayrılır. Qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinə daxili, yəni təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti: auditor nəzarəti daxildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, təsərrüfat subyektinin yaxşı fəaliyyəti, rentabelliyyənin yüksəldilməsi, mənfəətinin həcmnin artırılması, aktivlərinin genişləndirilməsi üçün səmərəli idarəetmə sisteminin mövcudluğunu zəruri edir. Səmərəli idarəetmə sisteminin vacib elementi kimi isə təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti çıxış edir.

Daxili maliyyə nəzarəti müəssisədə idarəetmənin əsas funksiyalarını təşkil edir. Bu nəzarət idarəetmə qərarlarının səmərəliliyini və əsaslandırılmış olduğunu qiymətləndirmək məqsədi ilə daim təşkilatın işinin yoxlanılmasını həyata keçirən bir sistemdir. Təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti müəssisə rəhbərini vaxtında məlumatlandırır və baş verən nöqsanların aradan qaldırılmasını və risklərin azaldılmasını təmin edir. Beləliklə, daxili maliyyə nəzarəti vasitəsi ilə idarəetmə orqanı idarəolunan obyektin real vəziyyəti haqqında zəruri məlumatı alır, idarəetmə qərarlarını qəbul edir və həyata keçirir. Bu nöqteyi-nəzərdən mövcud magistr dissertasiyasının mövzusu müasir dövrdə aktualıq təşkil edir.

Tədqiqat işinin predmeti və obyektı. İşinin tədqiqat predmetini həm təkrar istehsalın bütün mərhələlərini və idarəetmənin səviyyələrini və həmçinin də təsərrüfatdaxili pul vəsaitləri, maddi qiymətliyələr üzərində daxili nəzarəti əks etdirir. Birinci halda daxili maliyyə nəzarətinin predmeti təsərrüfatdaxili istehsal münasibətlərini əks etdirən iqtisadi subyektlərin istehsal, bölgü və mübadilə prosesində əmələ gələn maliyyə münasibətləridir. İkinci halda daxili maliyyə nəzarətinin predmeti təsərrüfatdaxili maliyyə vəsaitlərinin həm formalaşması, həm də onun bölüşdürülməsi və istifadəsi mərhələlərində konsolidasiya olunmuş vəsaitlərdir. Tədqiqat işinin obyektini isə müəssisə, idarə və təşkilatların maliyyə hesabatları, nəticələri gəlir, mənfəət, maya dəyəri təşkil edir.

Tədqiqatın predmetini maliyyə nəzarəti sferasında maliyyə münasibətləri təşkil edir. Tədqiqatın obyektini isə daxili gəlir, mənfəət, maya dəyəri və nəzarəti həyata keçirən subyektlər təşkil edir.

Tədqiqatın əsas məqsədi və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi yeni iqtisadi şəraitdə daxili maliyyə nəzarətinin zəruriliyinin, məqsəd və vəzifələrinin öyrənilməsi, bu sahə ilə bağlı müxtəlif nəzəri yanaşmaların sistemləşdirilməsi, daxili maliyyə nəzarəti sistemində mövcud problemlərin araşdırılması və onun effektivliyinin artırılması yollarını müəyyənləşdirməkdir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmaq və rentabelliğini təmin etmək istiqamətində daxili maliyyə nəzarətinin rolu ilə əlaqədar məsələləri izah etmək və təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti sistemini təkmilləşdirmək məqsədi ilə bir sıra təkliflər hazırlamaqdır.

Magistr dissertasiyasının vəzifələri: 1) Maliyyə nəzarətinin mahiyyətini və məqsədini müəyyənləşdirmək; 2) Maliyyə nəzarətinin növlərini, formalarını və metodlarını araşdırmaq; 3) Dövlət və qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti ilə əlaqədar məsələləri araşdırmaq; 4) Müasir dövrdə təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti ilə

əlaqədar məsələləri izah etmək; 5) Daxili auditin müəssisənin idarə olunmasında rolunu və zəruriliyini göstərmək; 6) Müəssisə mənfəətinin səviyyəsinin və dinamikasının qiymətləndirilməsində daxili maliyyə nəzarət sisteminin rolunu göstərmək və bu istiqamətdə müəyyən təkliflər irəli sürmək.

Tədqiqat işinin nəzəri və metodoloji əsasları. Azərbaycanın və xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərinin daxili maliyyə nəzarəti haqqında əsərləri, Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericilik bazası, normativ-hüquqi aktları təşkil edir. Maliyyə nəzarəti ilə əlaqədar məsələlər öz əksini Azərbaycanın iqtisadçı alimlərindən professor D. A. Bağirovun, i.e.d. İ. M. Abbasovun, və P. Hacıyevin rusiyalı alimlərdən N. P. Yefimovanın, D. M. Obeyankonun, L. N. Obeyannikovun, S. O. Şoxinin və s.-nin əsərlərində tapmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Mövzunun tədqiqi nəticəsində aşağıdakılar müəyyən olunub:

- 1) daxili nəzarət tədbirləri üzrə normativ-hüquqi bazanın müasir dövrün şərt və tələblərinə müvafiq olaraq təkmilləşdirilməsi;
- 2) daxili nəzarət üzrə potensial bazanın və kadr ehtiyatlarının artırılması;
- 3) daxili nəzarət tədbirləri zamanı aşkara çıxarılan mənfə halların aradan qaldırılmasının ciddi nəzarət mexanizmlərinin tətbiqi;
- 4) daxili nəzarət tədbirləri üzrə normativ-hüquqi bazanın iqtisadiyyatda baş verən dəyişikliklərə çevik uyğunlaşdırılması;
- 5) daxili nəzarətin gücləndirilməsi sahəsində kadr ehtiyatlarının bilik və bacarıq səviyyəsinin artırılması məqsədi ilə təlim və seminarların təşkili ilaxır;
- 6) Maliyyə nəzarətinin mahiyyəti dəqiqləşdirilib;
- 7) Müəssisənin idarə olunmasında maliyyə nəzarətinin rolu göstərilib;
- 8) Maliyyə nəzarətinin metodları, formaları və növləri tədqiq olunub;

9) Müəssisənin maliyyə nəticələrinin qiymətləndirilməsində daxili maliyyə nəzarətinin rolu və əhəmiyyəti göstərilmişdir;

10) Müəssisənin rentabelliği və mənfəəti üzərində nəzarətin aparılmasında daxili maliyyə nəzarəti və daxili auditin rolu və zəruriliyi göstərilmiş və müəyyən təkliflər irəli sürülmüşdür.

Təsərrüfatdaxili vəsaitlər üzərində daxili maliyyə nəzarətini reallaşdıran şəxslərin fəaliyyəti mövcud iqtisadi şəraitin tələbləri nəzərə alınmaqla qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsindən birbaşa olaraq asılıdır. Eyni zamanda daxili maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsəduyğundur.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın elmi nəzəri və praktiki nəticələrindən daxili maliyyə nəzarəti sistemində təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi və səmərəliliyinin artırılması prosesində faydalanmaq olar.

Dissertasiyanın həcmi və strukturu. Dissertasiya işi nəzərdə tutulmuş standartlara uyğun olaraq giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflərdən ibarətdir.

Dissertasiyanın birinci fəslində bazar münasibətləri şəraitində maliyyə nəzarətinin məzmunu, məqsədi, mahiyyəti, ümumi prinsipləri, funksiyaları və formaları ilə əlaqədar bəhs edən məsələlərə yer verilir.

Dissertasiyanın ikinci fəslində isə daxili maliyyə nəzarəti sisteminin məzmunu, xarakteristikası, nəzarət sisteminin elementləri və daxili auditin zəruriliyi haqqında məsələlər izah edilir.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslində isə müəssisə mənfəətinin artırılması məqsədi ilə daxili maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi məsələləri araşdırılır.

İşin nəticə bölməsində mövzunun tədqiqatdan əldə edilən nəticələr və irəli sürülən təkliflər öz əksini tapır.

I Fəsil. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə nəzarətinin inkişaf konsepsiyası

1.1. Maliyyə nəzarətinin mahiyyəti, məzmunu, məqsədi və vəzifələri

Müasir dövrdə dünya iqtisadiyyatı ildən-ilə öz fəaliyyətini genişləndirir. Onun inkişafı bazar münasibətlərinin dinamikası ilə şərtlənir və bu münasibətlərin mövcudluğu sayəsində həyata keçirilir. Bazar iqtisadiyyatı sistemində maliyyə, daha konkret desək, maliyyə nəzarəti çox önəmli yer tutur.

Maliyyə nəzarətinin predmeti həm təkrar istehsalın bütün mərhələlərini və idarəetmənin səviyyələrini və həm də dövlət büdcəsini əks etdirir. Birinci halda maliyyə nəzarətinin predmeti cəmiyyətdə istehsal münasibətlərini əks etdirən iqtisadi subyektlərin istehsal, bölgü və məhsul mübadiləsi prosesində əmələ gələn maliyyə münasibətləridir. İkinci halda maliyyə nəzarətinin predmeti dövlət büdcəsinin həm onun formalaşması mərhələsində, həm də onun bölüşdürülməsi və istifadəsi mərhələlərində birləşdirilmiş vəsaitləridir.

Məlumdur ki, pul fondlarından səmərəli istifadə edilməsi və formalaşdırılması, həmçinin bölgü münasibətləri şəraitində gəlirlərin formalaşması ilə əlaqədar münasibətləri maliyyə kateqoriyasına aid edilir. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə olmadan dövriyyə vəsaitlərindən səmərəli və məqsədyönlü istifadəni həyata keçirmək mümkün deyil. Maliyyə bölgü kateqoriyası olduğundan onun bölgüdə iştirakı şəxsizdir. Maliyyənin bölgü funksiyası ümumi daxili məhsulun və eləcə də milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsü prosesini əhatə edir. Əgər maliyyənin mühüm funksiyası kimi bölgü funksiyasını qəbul ediriksə, deməli bu vaxt nəzarət də olmalıdır. Hara? Nə üçün?

Nə qədər? Çünki bölgü kortəbii yaxud özbaşına aparılmır. Maliyyənin nəzarət funksiyası iqtisadiyyatda maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsinin elmi və nəzəri əsaslarını təşkil edir. Nəzarət funksiyası bölgü və yenidən bölgü münasibətlərini, pul fondlarının yaradılması və istifadəsini əhatə edir. Ümumi şəkildə desək, maliyyə nəzarəti maliyyənin əsas iki funksiyasından biri olan nəzarətin təsərrüfat prosesində reallaşdırılması prosesini özündə əks edir. O maliyyə nəzarətinin məzmununu və təyinatını müəyyən edir. Nəzarətin məzmunu və istiqaməti məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsindən və cəmiyyətin istehsal münasibətlərindən asılı olaraq dəyişir.

Maliyyə nəzarəti təsərrüfatçılıq mexanizminin zəruri ünsürü olmaq etibarı ilə dəyər xarakterinə malikdir və nəzarətin digər növlərindən fərqli olaraq, ictimai təkrar istehsalın bütün sahələrində təzahür edir və maliyyə nəticələrinin qəbul edilməsi mərhələsi də daxil olmaqla, maliyyə fondlarının bütün hərəkət prosesini özündə əks etdirir. Məhz buna görə də maliyyə nəzarəti istənilən istehsal üsulu zamanı təsərrüfat mexanizminin obyektiv zəruri tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

Bölgü prosesi mərhələsində maliyyə nəzarətinin vəzifəsi ictimai məhsuldan cəmiyyətin müxtəlif tələbatlarını ödəmək-istehsala sərf olunmuş vəsaitlərin yerini doldurmaq, yeni yaradılmış məhsulun bazar münasibətlərinə uyğun tərzdə bölüşdürülməsi üçün istifadə olunmasını yoxlamaqdan ibarətdir.

Maliyyə nəzarəti bölgü mərhələsində aşağıdakılara nəzarət edir:

- 1) Dövlət büdcəsinə vəsaitlərin ayrılmasına;
- 2) Sosial sığortaya ayrılan vəsaitlərə;
- 3) İctimai yığım və istehlak fondlarının bərpasına;
- 4) Əməyin kəmiyyətinə və keyfiyyətinə uyğun şəkildə vəsaitlərin sərf olunmasına və s.

İctimai məhsul mübadiləsi mərhələsində maliyyə nəzarəti sonrakıları əhatə edir:

- 1) bazarın mallarla təchiz edilməsi yolu ilə ölkə iqtisadiyyatının material-texniki vasitələrlə təmin olunmasını və əhalinin daxili istehlak mallarına olan alıcılıq tələbatının ödənilməsini və müqavilə münasibətlərini.

Təkrar istehsal prosesinin sonuncu mərhələsində-istehlak mərhələsində maliyyə nəzarəti əsasən istehsal istehlaki, yəni istehsal fondlarının bərpası və genişləndirilməsi və həm də bu və ya digər tələbatların formalaşdırılması və ödənilməsi ilə bağlı olan hadisə və prosesləri yoxlayır.

Maliyyə nəzarətinə müxtəlif müəlliflər tərəfindən fərqli təriflər verilmişdir. Təriflər arasında bu cür fərqlərin yaranmasına həm də zamanla iqtisadiyyatda baş verən dəyişikliklər göstərmişdir.

E.Y. Qraçova görə maliyyə nəzarəti hüquq normaları ilə tənzimlənmiş dövlət, bələdiyyə, ictimai orqanların, təşkilatların və digər təsərrüfat subyektlərinin həyata keçirdiyi maliyyə əməliyyatlarının vaxtlı vaxtında reallaşdırılmasına və maliyyə planlaşdırmasının yoxlanılmasının, gəlirlərin əsaslanmış və dolğun formada pul fondlarına daxil olmasına və onlardan istifadənin səmərəliliyinin yoxlanılması üzrə fəaliyyət formasında meydana çıxan bir prosesdir.

Maliyyə nəzarətinə İ. A. Belobjetski belə tərif verir: “Maliyyə-təsərrüfat nəzarəti altında nəzarət funksiyaları verilmiş dövlət hakimiyyəti orqanlarının, həmçinin ictimai orqanların müəssisə, təşkilat, birlik, idarə və maddi istehsal, eləcə də qeyri-istehsal sahələri bölmələrinin maliyyə və eləcə də təsərrüfat fəaliyyətinə, həmin fəaliyyətin iqtisadi səmərəliliyini obyektiv qiymətləndirmək, təsərrüfat və həmçinin maliyyə əməliyyatlarının qanuniliyini, mötəbərliyini və məqsədəməvafiqliyini, mülkiyyətin qorunub saxlanılmasını... təyin etmək, istehsalın səmərəliliyini yüksəltməyin və dövlət büdcəsi gəlirlərinin artırılmasının təsərrüfatdaxili ehtiyatlarını aşkara etmək məqsədi ilə nəzarət sistemi kimi başa düşülməlidir”.¹

İ. A. Belobjetskiden fərqli olaraq U. Y. Danilevski maliyyə nəzarətinə aşağıdakı kimi tərif vermişdir: “İqtisadiyyatın, istehsalın idarə olunmasının ümumi mexanizminin mühüm funksiyalarından biri və ayrılmaz tərkib hissəsi olmaq etibarı ilə, maliyyə nəzarəti maliyyə, kredit və istehsal göstəricilərini əhatə edir. Nəzarət sferasına istehsal, bölgü, pul, mal-material dəyərlilərinin pul ifadəsində dövriyyəsi və istehlakı daxil edilir”.²

Y. M. Utkin isə öz kitabında maliyyə nəzarətinə belə bir tərif vermişdir: “Dövlət nəzarəti orqanlarının fəaliyyəti, hər şeydən öncə, dövlətin qanunlarının və prezidentin fərmanlarının icrasının, ayrılmış... büdcə vəsaitlərinin yönəldilməsinin qanuniliyinin, düzgünlüyünün və məqsədə müvafiqliyinin, hökumət orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin, maliyyə və material resurslarının idarə olunmasının bütün səviyyələrində dövlət vəsaitlərinin səmərəli və qənaətlə xərclənməsinin yoxlanılmasına yönəldilməlidir”.³

Göründüyü kimi qeyd edilən hər üç tərifdə maliyyə nəzarətinə oxşar təriflər verilmişdir.

Ali Nəzarət Orqanları Beynəlxalq Təşkilatının (INTOSAI) IX konqresində qəbul edilmiş «Nəzarətin rəhbər prinsiplərinin Lima bəyannaməsi»ndə deyildiyi kimi, nəzarət özlüyündə məqsəd deyildir, tənzimləmə sisteminin ayrılmaz hissəsidir və onun əsas məqsədi qəbul olunmuş standartlardan kənarlaşmaları və qanunilik, səmərəlilik və material ehtiyatlarının sərf olunmasında qənaətcillik prinsiplərinin pozulmasını mümkün qədər daha erkən mərhələlərdə aşkara çıxarmaqdır ki, vəziyyəti düzəltmək məqsədi ilə zəruri tədbirləri həyata keçirmək, ayrı-ayrı hallarda təqsirkarları inzibati məsuliyyətə və cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək, vurulmuş ziyanın əvəzini ödətdirmək, yaxud gələcəkdə belə pozuntuların qarşısını almaq və ya sayını azaltmaq üzrə tədbirlər görmək mümkün olsun.

Maliyyə nəzarəti iqtisadiyyatda milli məhsulun natural və dəyər göstəriciləri tarazlığındakı pozuntuları, makro və mikro iqtisadi tənzimləmə prosesində meydana çıxan uyğunsuzluqları aşkara çıxarmaq üçün alət kimi istifadə olunur. Maliyyə nəzarəti sferasına təsərrüfat prosesində pulun birbaşa iştirakı vasitəsi ilə reallaşdırılan əməliyyatlar daxildir. Bu zaman ilk növbədə maliyyə resurslarının formalaşdırılması, həmçinin fəaliyyətin bütün növləri üzrə pul vəsaitləri fondlarının qarşılıqlı əlaqələri qeyd edilməlidir. Konkret olaraq maliyyə nəzarətinə aşağıdakı istiqamətlər daxil edilir:

- 1) iqtisadi qanunların tələblərinə nəzarət olunması;
- 2) məcmu ictimai məhsulun dəyərinin və MG-in bölgüsü və yenidən bölgüsü;
- 3) büdcənin tərtib edilməsi və büdcə nəzarəti.

Maliyyə nəzarəti aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsinə xidmət edir:

- 1) maliyyə vəsaitlərinə olan tələbatlar və vəsaitlərin formalaşması arasında tarazlığın təmin edilməsi;
- 2) dövlət büdcəsi qarşısında proqnoz maliyyə öhdəliklərinin tam həcmdə icrasının həyata keçirilməsi;
- 3) müəssisə və eləcə də təşkilatlarda maliyyə vəsaitlərindən səmərəli istifadə olunmasına, uçot və hesabat işlərinin düzgün qurulmasına kömək etmək;
- 4) qüvvədə olan qanunvericilik və həmçinin normativ hüquqi aktlara riayət olunmasına nəzarəti gücləndirmək;
- 5) müəssisələrin xarici-iqtisadi fəaliyyətində yüksək fəallığa nail olunmasına köməklik etmək.

Maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsinin iki aspekti ön plana çəkilir: 1) maddi və qeyri-maddi qiymətlilərinin və valyuta vəsaitlərinin qorunmasının, qeydiyyat və hesabat məlumatlarının etibarlılığının təmin olunması, dövlət maliyyə

qanunvericiliyinə riayət edilməsi; 2) müəssisələrin fəaliyyətinin düzgün qiymətləndirilməsi, istehsalın fasiləsizliyinin və təsərrüfatçılığın səmərəliliyinin yüksəldilməsi imkanlarının aşkar edilməsi. Başqa sözlə desək, maliyyə nəzarətinin əsas etibarlı ilə obyektə büdcə vəsaitlərinin daha məqsədyönlü istifadə edilməsi ilə bağlı olaraq ərazi, sosial və sahə baxımından, milli gəlirin bir hissəsinin yenidən bölüşdürülməsi və dövlətin öz funksiyasını yerinə yetirməsi məqsədi ilə onun məqsədəmüvafiq istifadə olunması üçün, vergi ödəyiciləri və digər şəxslər arasında yaranan pul münasibətləridir. Qısa olaraq qeyd edə bilərik ki, pulla dəyərləndirilməsi mümkün olmayan fəaliyyət maliyyə nəzarəti obyektinə ola bilməz.

Həyata keçirildiyi obyektdən asılı olaraq maliyyə nəzarətinin dövlət, ictimai, təsərrüfatdaxili və müstəqil (auditor) maliyyə nəzarəti kimi fərqlənilir. Dövlətin adından həyata keçirilən maliyyə nəzarəti ümumdövlət və idarələr vasitəsi ilə reallaşdırıla bilər.

Dövlət icraedici orqanları, idarələri vasitəsi ilə reallaşdırılan maliyyə nəzarəti ümumdövlət maliyyə nəzarətinə aid edilir. O nəzarət edilməli obyektlərə idarəçilik təbəçiliyindən asılı olmayaraq yönəldilir.

İdarə maliyyə nəzarəti nazirliyin şöbələri, şirkətlər, yerli icra hakimiyyət orqanları, idarələr və s. tərəfindən aparılır. Onun obyektləri müəssisə və idarələrin istehsal və həmçinin maliyyə fəaliyyəti hesab edilir.

Daxili maliyyə nəzarəti müəssisələrdə, təşkilatlarda iqtisadiyyata xidmət edənlər (mühasibat, maliyyə şöbəsi) vasitəsi ilə aparılır. Burada nəzarət obyektinə müəssisə, təşkilatın özünün təsərrüfat və maliyyə fəaliyyəti ilə onun ayrı-ayrı sahələri (şöbələr, sexlər, filiallar, sahələr) hesab edilir.

İctimai maliyyə nəzarəti əvəzsiz və könüllülük əsasında ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən aparılır. Nəzarətin obyektinə yoxlayıcı qarşısında qoyulan konkret məsələdən asılıdır.

Maliyyə nəzarəti keçirilmə formasına görə ilkin, cari və sonrakı nəzarətə bölünür.

İlkin maliyyə nəzarəti müəssisələrin maliyyə planlarının, idarə, təşkilatların gəlir və xərc smetalarının, büdcə layihələrinin, müqavilə şərtlərinin və s. sənədlərin tərtib edilməsi və təsdiqi zamanı həyata keçirilir. Beləliklə, bu nəzarət müəssisə və təşkilatların fəaliyyətlərində əmək, material və maliyyə resurslarından düzgün olmayan və digər məqsədlərə görə istifadə olunmasının və bütövlükdə mənfi maliyyə nəticələrinin qarşısını alır. Bundan başqa maliyyə planlarının tərtib edilməsi ərəfəsində onun köməyi ilə əlavə maliyyə ehtiyatları üzrə çıxarılır, müəssisənin özünün maliyyə vəziyyəti yaxşılaşdırılır. Bu, istehsal prosesində onun məsuliyyətinin gücləndirilməsinə yardımçıdır. Maliyyə nəzarətinin qeyd edilən bu forması qanunvericilik aktların pozulmasını xəbərdar edir. O əsaslı qoyuluş mənbəyinə olan tələbatı və mənfəət hesablaşmasının əsaslandırılmasını yoxlayan zaman həyata keçirilir.

Cari maliyyə nəzarəti-maliyyə planının icrası prosesində, maliyyə-təsərrüfat əməliyyatları keçirildikdə, pul vəsaitlərinin və əmtəə material qiymətlilərinin sərfinin norma və normativlərə uyğun olması yoxlanıldıqda, əvvəlcədən verilmiş vəsaitlərin istifadəsi, vəsaitlərin xərc planlarına uyğun buraxılması zamanı həyata keçirilir. Maliyyə nəzarətinin bu forması büdcə ilə hesablaşmaların tam, vaxtında və bütünlüklə reallaşdırılması məqsədi ilə müəssisə, təşkilatların fəaliyyətinin ardıcıl surətdə faktik materiallar əsasında təhlil edilməsini nəzərdə tutur.

Maliyyə nəzarətinin yoxlamalarına aşağıdakılar daxildir:

- 1) iqtisadi və hüquqi qanunların tələblərinə riayət olunması, milli gəlirin və ictimai əmtəəlik məhsulun dəyərinin bölüşdürülməsinin və yenidən bölüşdürülməsinin əlverişli və uyğun olması;
- 2) büdcənin tərtibi və icrası (büdcə nəzarəti);

- 3) müəssisə, təşkilatlarda, büdcə idarələrində maliyyə vəziyyəti, əmək, material və maliyyə resurslarının düzgün və məqsədyönlü sərf edilməsi və həmçinin vergilərin qanuna uyğun surətdə hesablanması və hesablanmış vergi məbləğlərinin ödənilməsi.

Maliyyə nəzarəti qarşısında aşağıdakı vəzifələr qoyulur:

- 1) Maliyyə resurslarına olan tələbat ilə gəlirlərin həcmi əsasında yaranan tarazlığa kömək etmək;
- 2) Dövlət büdcəsi qarşısında maliyyə öhdəliklərinin tam həcmdə və vaxtında yerinə yetirilməsi;
- 3) İstehsaldaxili maliyyə resursları üzrə artımı üzə çıxartmaq, xərclərin azaldılması və rentabelliyyənin artırılması;
- 4) Müəssisələrdə, büdcə idarə və təşkilatlarında material qiymətlərindən və pul vəsaitlərindən məqsədyönlü istifadə olunmasına, həmçinin uçot və hesabatların düzgün aparılmasına kömək etmək;
- 5) Qüvvədə olan qanunvericilik aktlarına riayət olunması, o cümlədən təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq müəssisələrin vergiyə cəlb olunması sahəsində vergi nəzarətini optimal şəraitdə reallaşdırmaq;
- 6) Müəssisələrin xarici iqtisadi fəaliyyətində, o cümlədən valyuta və s. əməliyyatlar üzrə yüksək faydalılığa nail olmağa köməklik etmək.

1.2. Maliyyə nəzarətinin ümumi prinsipləri və təsnifatı

Çox geniş, iqtisadi cəhətdən önəmli funksiya yerinə yetirən maliyyə nəzarəti milli və beynəlxalq iqtisadiyyatın bütün sahələrini özündə əks etdirir. Bu vəzifələr reallaşdırılarkən meydana çıxan bir sıra prinsipial tələblərə mütləq əməl edilməlidir.

Prinsip-hər bir sistemin formalaşması, fəaliyyəti və təkmilləşməsinin əsasında olan ilkin başlanğıcdır.

Maliyyə nəzarətinin prinsiplərini müxtəlif əsaslara görə təsnifləşdirmək olar. Normativ sənədlərdə əks olunma səviyyəsinə görə maliyyə nəzarətinin aşağıdakı prinsipləri fərqləndirilir:

- a) Beynəlxalq arenada qəbul edilən hüquqi aktlarda (konvensiyalarda, sazişlərdə) birbaşa göstərilən prinsiplər;
- b) AR qanunlarında birbaşa göstərilən prinsiplər;
- c) Başqa normativ sənədlərdə göstərilən prinsiplər;
- d) Normativ sənədlərdə öz əksini tapmayan prinsiplər.

Birinci növ prinsiplərə, hər şeydən əvvəl, müstəqillik prinsipi aiddir. Müstəqillik həmçinin maliyyə nəzarətinin əsas prinsiplərindən biridir. Müstəqillik prinsipi “Hesablama Palatası haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununda öz əksini tapmışdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 92-ci maddəsinə əsasən Milli Məclis Hesablama Palatası yaradır.⁴ Hesablama Palatası Milli Məclisə hesabat verən, daimi fəaliyyət göstərən dövlət büdcə-maliyyə nəzarəti orqanıdır. Hesablama Palatası təşkilati və funksional müstəqilliyə malikdir.⁵

İkinci növ prinsiplərə aşkarlıq prinsipini aid etmək olar. Ölkənin dövlət büdcə maliyyə nəzarəti orqanı olan Hesablama Palatası öz fəaliyyəti barədə müntəzəm olaraq kütləvi informasiya vasitələrində dərc edilir. Hesablama Palatası

barədə hesabatlar Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə təqdim edilir və “Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin məlumatlarında dərc olunur”.⁶ Bu prinsip, həmçinin “Hesablama Palatası haqqında” qanunda da öz əksini tapmışdır. Belə ki, adı çəkilən qanunun 6-cı maddəsinə əsasən Hesablama Palatasının fəaliyyəti qanunçuluq, sərbəstlik, obyektivlik, kollegiallıq, aşkarlıq və ədalətlik prinsiplərinə əsaslanır. Hesablama Palatası Milli Məclisin komitələri ilə əlaqəli işləyir. Hesablama Palatasının dövlət büdcəsinin icrasına aid hazırladığı hesablara və rəylərə Milli Məclisdə müzakirə ediləndək İqtisadi siyasət, sənaye və sahibkarlıq komitəsində baxılır.⁷ Özəl müəssisələrə və biznesə geniş iqtisadi və işgüzar təşəbbüs azadlığı verildiyi bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində yaşayan cəmiyyət üçün bu, mütləq prinsip kimi fəaliyyət göstərir; məhz buna uyğun olaraq da müəssisələrin fəaliyyətinə maliyyə nəzarəti üçün tam aşkarlıq mühitinin yaranması bir tərəfdən dövlət maraqlarını gözləməyə yardımçı olur, digər baxımdanda da qeyd edilənlər nəzarətin demokratizmini və obyektivliyini mövcudluğuna dəlalət edir. Bu vaxt müəssisələrin kommersiya sirlərinin qorunması çox vacib məsələdir.

Müstəqillik prinsipi–maliyyə nəzarətini reallaşdıran dövlət orqanlarının, təftiş komissiyalarının, daxili nəzarət xidmətlərinin, onların işçilərinin və üzvlərinin həyata keçirdikləri nəzarət tədbirlərinin müstəqilliyini nəzərdə tutur. Hesablama Palatası haqqında Azərbaycan Respublikasının qanununun 6-cı maddəsinə əsasən Hesablama Palatasının fəaliyyəti qanunçuluq, sərbəstlik, obyektivlik, kollegiallıq, aşkarlıq və ədalətlik prinsiplərinə əsaslanır.⁸

Maliyyə nəzarətinin əsas prinsiplərindən birinin müstəqillik prinsipi olduğu yuxarıda qeyd edilmişdir. Nəzarətçinin maliyyə, əmlak, qohum və başqa maraqların formalaşmasında mütləq öz fikri olmalıdır. Ya da üçüncü şəxsdən hər hansı asılılığı olmamalıdır. Lima bəyannaməsində beynəlxalq Ali nəzarət

orqanlarının konqresində (İNTOSAİ), əsas prinsip belə formalaşıb. Nəzarət orqanları, nəzarət orqanlarının işçiləri nəzarətin müstəqilliyini pozan istənilən hansısa bir müdaxiləyə yol verməməlidirlər. Nəzarət orqanlarının onlara həvalə olunan vəzifələri yerinə yetirmək üçün zəruri funksional və təşkili müstəqilliyi olmalıdır və nəzarət zamanı obyektivliyi və müstəqilliyi məhdudlaşdıran hərəkətlərə yol verilməməlidir.

Qanunçuluq prinsipi hüquqi normaların ciddi yerinə yetirilməsini və nəzarət tədbirlərinin nəticələrinə görə vəzifəli şəxslərə məsuliyyəti həvalə etməyi tələb edir. Hüquqi məsuliyyət əsasnamələrinə, eləcə də təşkilatlar tərəfindən qəbul edilən normativ aktlara əsasən qaydaların tələblərindən kənara çıxanlar məsuliyyətə cəlb edilə bilər.

Yoxlama zamanı aşkar olunan pozuntulara görə müvafiq qanun çərçivəsində intizamı pozan şəxsi məsuliyyətə cəlb edirlər, burada prosessual normalarının tələblərini yerinə yetirmək şərti də önəmlidir. Məsələn, qanun pozuntusundan iki ay keçəndən sonra işin aparılması başlanı bilməz, başlanan iş işə dayandırılmalıdır. Nəzarət bütövlüklə qanunvericilik əsasında aparılmalı olduğundan o, həyata keçirilərkən demokratik ölçülərə əməl edilməlidir. Bazar iqtisadiyyatı sistemində müəssisələrin və onların çoxsaylı filial və ya nümayəndəliklərinin fəaliyyəti üçün bu prinsip son dərəcə önəmlidir. Firmanın fəaliyyətini bu sistem daxilində məhz iqtisadi qanunlar tənzimləyir və çox vaxt onlar bu fəaliyyəti məhdudlaşdırır.

Obyektivlik nəzarəti prinsipi–Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan qanunvericiliyinə və eləcə də, dövlət maliyyə nəzarət qaydalarına müvafiq olaraq nəzarət keçirilməsi və maraqların münaqişəsinə yol verilməməsi və aşkar olunmuş və rəsmi təsdiqlənmiş faktlar əsasında qərarların qəbul edilməsidir. Peşəkar auditor qərəzliyə və ya uzaqqörənliyə, mənafelərin toqquşmasına, peşə və ya biznes

mülahizəsinin dəyişdirilməsi məqsədi ilə başqa şəxslərin ona təsir göstərilməsinə yol verməməlidir.

Obyektivlik – hər bir peşəkar məsələlərinə, fikir formalaşmasına və nəticələrinə yoxlayıcı tərəfdən tətbiq edilən nəzarət prinsipidir. Yoxlayıcılar bütün yarana bilən hallara və real faktlara obyektiv baxmalıdırlar və yol verməməlidirlər ki, kənardan obyektiv mülahizələrə və nəticələrə mənfi təsir göstərilsin. Yoxlayıcının çıxardığı nəticələr və irəli sürdüyü tövsiyələr üçün obyektiv əsas yalnız kifayət həcmdə informasiya ola bilər.

Maliyyə nəzarəti hərtərəfli olmalıdır. Maliyyə nəzarəti korporasiyanın, firmanın, təşkilatların, eləcə də digər obyektlərin təsərrüfat-iqtisadiyyat fəaliyyətini əhatə edir. Təftiş zamanı, əsasən, bu fəaliyyətin nəticələri yoxlanılıb təhlil edilir. Buna görə də təftiş nəzarət edilən obyektin fəaliyyətinin bütün aspektlərinin və yekunlarının ciddi yoxlanışını təmin edir. Bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində müəssisələrin fəaliyyəti intensiv şəkildə genişləndiyindən maliyyə nəzarətinin hərtərəfliliyi, çoxölçülülüyü mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Yoxlayıcı onun obyektiv fikirlərinə təsir göstərə bilən adamlardan özünü qorumalıdır, ya da dərhal bütün münasibətləri kəsməlidir ki, ona hər hansı təzyiqə yol verilməsin. Yoxlama planlaşdırılma və keçirilmə zamanı yoxlayıcı başa düşməlidir ki, bəzi hallar yoxlanan maliyyə məlumatlarını təhrif edə bilər.

Rəhbərliyin şifahi və yazılı ərizələri sübutlar üçün, nəticə çıxarmaq üçün əsas deyil. Daxili nəzarət xidməti obyektiv və qərəzsiz olmalıdır. Qərəzsizliyin tələbləri ondan ibarətdir ki, daxili audit departamenti daxili yoxlama prosesinə cəlb olunmasın. Yoxlamanın planlaşdırılması və keçirilməsi zamanı yoxlanılan təşkilatın rəhbərliyinin dürüst olmaması şübhə doğurmamalıdır və rəhbərliyin tam dürüst olması da düşünülməməlidir. Amma qərəzsizliyə olan tələb istisna etmir ki,

yüksək səviyyəli idarəetmə konkret məsələlər üzrə daxili nəzarət prinsiplərinə riayət edilməsini təmin etməsin.

Effektivliyə nail olmaq üçün yüksək səviyyədə olan idarəetmə böyük təşkilatı dəyişikləri, yeni riskli və vacib fəaliyyətin, bu riskli fəaliyyəti həyata keçirən yeni bölmələrin yaranmasını, risk və təşkili dəyişiklərə nəzarət edən sistemi, informasiya texnologiyaları və informasiya idarəetmə sistemlərinin baxılmasını tələb edə bilər.

Nəzarətin nəticələrinin etibarlılıq prinsipi – nəzarətin nəticələrinin mühasibat, bank, maliyyə nəzarətini reallaşdıran dövlət orqanları tərəfindən təsdiq edilməsidir.

Nəzarətin şəffaflıq prinsipi – nəzarətin nəticələrinin şərhinin aydınlığı maliyyə nəzarətini reallaşdıran dövlət orqanlarına, AR Prezidentinə, Parlamentinə və hökumətinə aydın şərh edilməsidir. Hesablama Palatası dövlət büdcəsinin təsdiq edilməsinə və icrasına, dövlət əmlakının idarə edilməsinə, onun barəsində sərəncam verilməsinə, dövlət əmlakının özəlləşdirilməsindən əldə edilən pul vəsaitlərinin dövlət büdcəsinə daxil olmasına, hüquqi şəxslərə və bələdiyyələrə dövlət təyinatı üzrə istifadə edilməsinə nəzarəti həyata keçirir.⁹

Səriştəlik prinsipi – keyfiyyətli nəzarətin həyata keçirilməsi üçün xüsusi əhəmiyyəti olan maliyyə nəzarətini reallaşdıran dövlət orqanlarının işçilərinin, daxili nəzarət xidmətləri və təftiş komissiyalarının üzvlərinin peşəkar bilik və təcrübəsinin məcmusudur. Peşəkar auditor təcrübədə, qanunvericilikdə və iş metodlarında mövcud olan meyllərə əsaslanaraq, peşə biliklərini və vərdişlərini daim müştəriyə və ya işə götürənə ixtisaslı peşəkar xidmətlər göstərmək üçün yetərli olan səviyyədə saxlamalıdır. Peşəkar auditor səylə və peşəkar xidmətlərin göstərilməsi zamanı tətbiq edilən texniki və peşə standartlarına uyğun hərəkət etməlidir.

Aşkarlıq prinsipi – qanunla mühafizə olunan kommersiya sirrinin və məxfilik rejimini nəzərə almaq şərti ilə nəzarətin nəticələrinin dərc edilməsidir.

Nəzarət orqanlarının fəaliyyəti müəyyən prioritetlərdən və onların əsasında təsdiqlənmiş planlar və proqramlardan asılı olmayan nəzarət metodlarına müəyyən edilmiş həyata keçirilməməlidir.

Nəzarət orqanlarına nəzarətin yekunu əsasında çıxarılmış nəticə və təkliflərin dəyişdirilməsi məqsədi ilə nəzarətin aparılmasından imtina etmək barədə öhdəlik həvalə edilə bilməz. Nəzarətin təşkili proseduru üçün toplanmış sübutların nəzarət orqanları tərəfindən yayılmasına yol verilməməlidir. Nəzarət orqanlarının işçiləri vəzifələrini sərbəst və obyektiv şəkildə yerinə yetirmək üçün maliyyə və obyektə funksional müstəqilliklərini qoruyub saxlamalıdırlar. Nəzarət orqanı işçilərinin obyektivliyi və sərbəstliyi əsasında siyasi, psixoloji, ideoloji səbəblərə görə, yaxud da maliyyə və əmlak marağı əsasında onlara təsir göstərə biləcək hər hansı əlaqəyə yol verməməlidirlər. Nəzarət orqanlarının işçiləri vəzifəli şəxslərin və ya obyektin təsisçilərinin yaxın qohumları olmamalı və təsərrüfat fəaliyyətində hər hansı maliyyə maraqları olmamalıdır. Maliyyə nəzarəti həyata keçirilən müddətdə nəzarət obyektində işləyən nəzarət orqanlarının işçilərinin nəzarətdə iştirakına icazə verilmir. Əgər nəzarət orqanının işçisinin sərbəstliyi şübhə doğurursa, o dərhal başqa nəzarət orqanına keçirilməlidir. Nəzarət orqanlarının işçilərinin sərbəstliyi və obyektivliyi qoruyub saxlamaq məqsədi ilə onların fəaliyyətini və vəzifə öhdəçiliyini müəyyən zaman ötdükdən sonra dəyişdirmək lazımdır. Nəzarət orqanlarının, onların işçilərinin sərbəstliyi nəzarət obyektinə və maliyyə münasibətlərindən başqa digər münasibətlərin saxlanmasına zidd deyil. Nəzarət orqanlarında elmi, peşəkar və başqa təşkilatlarla əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulmasına yol verilə bilər, belə ki, bu münasibətlər onların sərbəstliyini bu və ya digər şəkildə məhdudlaşdırmınsın.

Yuxarıda adı çəkilən prinsiplərdən başqa, maliyyə nəzarətini reallaşdırarkən bir sıra törəmə prinsiplərə də əməl olunmalıdır. Maliyyə nəzarətinin təşkilində və həyata keçirilməsində balans yoxlanışı, tematik yoxlanış, iqtisadi təhlil və təftiş kimi bir neçə metoddan istifadə olunur. Onların mahiyyətini aşağıdakı qaydada şərh etmək olar.

Balans yoxlanışları maliyyə-təsərrüfat proseslərində baş verən təsərrüfat fəaliyyətlərinin istənilən məsələlərinə dair hesabat, balans və xərc sənədləri əsasında reallaşdırılır. Bu vaxt maliyyə intizamının pozulma halları aşkar olunur və onların neqativ nəticələrinin həll edilməsi məqsədi üçün lazımi tədbirlər görülür.

Təftiş-maliyyə nəzarətinin əsas metodu olub müəssisə, təşkilatların hesabat dövründəki maliyyə fəaliyyətinin və təsərrüfat fəaliyyətinin yoxlanmasını əhatə edir. Obyektdən asılı olaraq təftiş tam (başdan-başa), qismən, kompleks və tematik kimi fərqlənilir. Eyni zamanda onlar planlı və plandankənar ola bilər. Təftiş prosesində məlumatların əhatə olunması səviyyəsindən asılı olaraq yoxlama tam, başdan-başa aparılır və bu vaxt bütün sənədlər və material qiymətliləri nəzarətdən keçir. Əgər sənədlərin bir hissəsi nəzarətdən keçərsə, yoxlama qismən aparılmış hesab edilir. Aparılan təftişlər xarakterinə görə iki cür olur: sənədlərə əsasən (uçot qeydləri və hesabat sənədlərinin əsl əsasında) və faktlara əsasən (mövcud pul vəsaiti və material qiymətliləri əsasında). İstənilən təftiş reallaşdırmaq məqsədi üçün proqram tərtib edilməlidir. Proqramda təftiş-nəzarətin obyekti, məqsədi, mövzusu və əsas mənbələri əhatə olunur. Təftişin məqsədindən asılı olaraq müxtəlif yoxlama üsullarından istifadə edilir: hesabat məlumatlarının tutuşdurulması, nağd pulun yoxlanması (xəzinədə), sənədlər əsasında qarşılıqlı yoxlama, əmtəə material qiymətlilərinin inventarlaşdırılması, ekspertiza və laboratoriya analizi aparmaq və s.

Keçirilən təftişin yekununa əsasən tərtib edilən aktda və tərtib olunan aktın əsasında müəssisə, təşkilatların təsərrüfat fəaliyyətində üzə çıxarılmış nöqsanların qarşısını almaq və daxili ehtiyatları səfərbər etmək üçün tədbirlər planı işlənib hazırlanır.

Yoxlama maliyyə fəaliyyəti üçün əhəmiyyət kəsb edən ayrı-ayrı sənədlər, balans, hesabat və məxaric məlumatları əsasında aparılır. Yoxlama zamanı maliyyə intizamının pozulması üzə çıxarılır və bu cür mənfi halların qarşısını almaq üçün lazımi işlər nəzərdə tutulur.

Maliyyə nəzarəti metodlarını ümumi şəkildə aşağıdakı iki qrupda təsnifləşdirə bilərik:

- a) Faktiki nəzarət metodları;
- b) Sənədli nəzarət metodları.

Adından göründüyü kimi faktiki nəzarət metodları yoxlama zamanı sənədlərlə bağlı olmayıb birbaşa olaraq mühasibat uçotu obyektləri əsasında aparılan yoxlamadır. Bura siyahıyaalınma, müşahidəni, baxışı və s.-ni aid edə bilərik.

Faktiki nəzarət metodlarının ən geniş yayılmış forması siyahıyaalınmadır. Siyahıyaalınma-müəssisənin, idarənin, təşkilatın və başqa təsərrüfat subyektlərinin əmlakının, öhdəliklərinin, hesablaşmalarının, maddi və digər sərvətlərin faktiki vəziyyətinin yoxlanılması, qiymətləndirilməsi və sənədlərlə rəsmiləşdirilməsidir. Azərbaycan Respublikasında inventarlaşmanın aparılması prinsiplərini Maliyyə Nazirliyinin 3 iyul 2000-ci il “Əmlakın və öhdəliklərin inventarizasiyasına dair Qaydalar” əsasında icra olunur. Təcrübədə bir neçə növ inventarizasiya mövcuddur. Qismən inventarizasiya hər bir obyekt üçün ildə bir dəfə aparılır; bu cür inventarizasiya (yoxlama) yüksək daxili təşkilati səviyyə tələb etməyən və bir qayda olaraq istehsal prosesinə maneçilik törətməyən ən etibarlı üsuldur. Dövrü

inventarizasiya əmlakın növ və xarakterindən asılı olaraq konkret vaxtda aparılır. Tam inventarizasiya təşkilatın bütün əmlakının yoxlanması deməkdir. Onlar illik hesabat tərtib etməzdən əvvəl ilin axırında həmçinin maliyyə və istintaq orqanlarının tələbi ilə tam sənədli təftiş zamanı aparılır. Seçmə inventarizasiya ayrı-ayrı istehsal sahələrində yaxud maddi məsul şəxslərin yoxlanması, məsələn, kassada olan nağd pul vəsaitinin mövcudluğunun yoxlanması, müxtəlif növ materialların qalığının çıxarılması və i.ə. zamanı aparılır.¹⁰

Sənədli nəzarət metodları isə yoxlama zamanı sənədlərdən istifadəni nəzərdə tutur və mühasibat uçotu registrlərinin, mühasibat uçotu qeydlərinin, ilkin uçot sənədlərinin və s.-nin əsasında aparılır.

Təhlil metodu faktlara əsaslanmaqla ən dürüst informasiyaya sahib olmağa imkan verir. Bu metod dövrü, yaxud illik hesabatlara tətbiq edilə bilər. Bu halda planın yerinə yetirilmə səviyyəsi aşkarlanır, xərc vəsaitləri, maliyyə intizamı normasına və s. əməl edilməsinə nəzarət olunur.

Yoxlama aparılan dövrdən fərqli olaraq, təhlil aparılan zaman daha geniş dairəli göstəricilərdən istifadə edilir. Təsərrüfat orqanlarının maliyyə vəziyyəti onların gələcəkdə inkişaf perspektivləri, istehsalın yenidən bərpası və ya dəyişdirilməsi kimi məsələləri təyin edir. Anketlər hazırlanır və sorğular həyata keçirilir.

Tematik yoxlanışlar korporasiya, firma, təşkilat, müəssisələrin fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərini (bəzi mövzuları) əhatə edir, lakin daha geniş göstəricilərdən fərqli olaraq bu metod təsərrüfat obyektlərinin maliyyə vəziyyətini, inkişaf perspektivlərini, istehsalın istiqamət dəyişkənliyinin, ya da təzədən qurulmasının zəruriliyini üzə çıxarır.

Bütün iqtisadi prosesləri əhatə edən və bir sıra xüsusiyyətlərə malik olan maliyyə nəzarətinin fəaliyyətini bütöv şəkildə öyrənmək mümkün deyil və ona görə də maliyyə nəzarətini aşağıda qeyd edilən əlamətlərə görə təsnifatı aparılır:

- 1) Mülkiyyət formalarına görə maliyyə nəzarəti 3 formada həyata keçirilir: dövlət nəzarəti, özəl təşkilat və müəssisələr tərəfindən həyata keçirilən nəzarət və ictimai nəzarət;
- 2) Reallaşdırılma vaxtına görə maliyyə nəzarətinin 3 forması var: ilkin nəzarət, cari nəzarət və sonrakı nəzarət.

1.3. Maliyyə nəzarətinin funksiyaları və formaları

Maliyyə nəzarətinin funksiyalarına aşağıdakılar aid edilir:

- 1) məlumatlandırma;
- 2) operativlik;
- 3) müdafiə;
- 4) qabaqlama.

Rus iqtisadçılarından S.P. Openışev və V.A.Jukov ümumdövlət maliyyə nəzarətinin aşağıdakı funksiyalarını müəyyən etmişlər:

- 1) Kənarlaşmaları aşkar etmək;
- 2) Bu halları təhlil etmək;
- 3) Belə halların qarşısını almaq üçün qabaqlayıcı tədbirlər görmək;
- 4) hüquq mühafizə.

Kənarlaşmaları aşkar etmək geniş fəaliyyət dairəsini əhatə edir:

- 1) Dövlət büdcəsi vasitələrindən istifadə ilə əlaqədar qanundan kənara çıxma hallarını müəyyən etmək;
- 2) Gəlir hissəsinin formalaşdırılmasından kənara çıxma halları;
- 3) Büdcə xərcləri ilə bağlı kənara çıxmalar;
- 4) Nazirlik, müəssisə, təşkilatların təsərrüfat sferasındakı kənara çıxma hallarını müəyyən etməkdir.

Kənarlaşmaları aşkar etmək və həll etmək üçün qabaqlayıcı tədbirlər görmək funksiyası. İnkişafın vacib şərtlərindən biri və nəzarət fəaliyyətinin səmərəliliyinin möhkəmləndirilməsinin əsasını qanun pozuntularını aradan qaldırmaq üçün

aparılan profilaktik işlərdir. Profilaktik işlərdə məqsəd qanun pozuntularının səbəb və şəraitini üzə çıxarmaq və onları aradan qaldırmaqdır ki, yeni qanun pozuntuları baş verməsin və cəmiyyətdə belə hallar azaldılmış olsun.

Subyektlərin nəzarət fəaliyyətinin çox cəhətliyi ilə yanaşı onların hamısı müəyyən dərəcədə profilaktik tədbirlər həyata keçirməyə borcludurlar.

Önləyici tədbirlər o zaman lazım olan məqsədə çatmaq imkanı verir ki:

- a) nəzarət fəaliyyətini həyata keçirmə zamanı qanun pozuntuları və günahkarlar aşkar edildikdə;
- b) nəzarət nəticəsində qəbul edilmiş hüquqi aktların həyata keçirilməsi zamanın düzgün müəyyən edilməsi.

Profilaktik tədbirlər sistemində əsas yeri nəzarət orqanlarının hüquqi aktları tutur. Əsaslandırılmış və qanuni qərarlar qəbul etmək faktının özü preventiv əhəmiyyətə malikdir. Həm nəinki günahkar hesab edilən insanlar üçün, həm də nəzarətə cəlb edilmiş bütün insanlar üçün bir sıra xüsusi profilaktik xarakterli hüquqi aktlar mövcuddur. Nəzarət orqanlarının fəaliyyətində konkret profilaktik iş birinci dərəcəlidir. Yoxlamanın nəticələrini ümumiləşdirmək hər hansı digər çatışmazlığın və ya qanun pozuntusunun qarşısını alacaq preventiv tədbirlər hazırlayaraq onu həyata keçirmək, lazımi orqanlara müvafiq işləri yerinə yetirmək üçün təkliflər və zəruri göstərişlər vermək nəzarət orqanlarının bir nömrəli vəzifələrindəndir.

Dövlət orqanlarının nəzarət fəaliyyətini həyata keçirən əməkdaşları öz səlahiyyətləri çərçivəsində hüquq-mühafizə orqanlarının səlahiyyətlərini həyata keçirirlər. Qanunçuluğu təmin etmə vasitəsi kimi bu funksiya vəzifəli şəxslərin, vətəndaşların, qanun pozuntularının qarşısını almağa yönəlmişdir və qanun

pozuntuları edənləri hüquqi məsuliyyətə cəlb etməkdən ibarətdir. Mövcud normativ hüquqi aktlara əsasən nəzarəti həyata keçirən orqanlar kənarlaşmalara yol verən, fəaliyyətləri zamanı bu və ya digər qanunvericilik aktlarının tələblərini düzgün yerinə yetirməyənləri sərbəst surətdə intizam məsuliyyətinə cəlb etmək istisna olmaqla, digər inzibati və ya cinayət məsuliyyətinə cəlb edə bilmək səlahiyyətinə sahib deyillər.

Daxili maliyyə nəzarəti müxtəlif əlamətlərə əsasən təsnifləşdirilir və formalar seçilir. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, daxili maliyyə nəzarətinin forma, metod və növlərinin müəyyən edilməsində də iqtisadçılar arasında fikir ayrılıqları mövcuddur. İqtisadçı alimlərdən T.A.Başkatova, E.Y.Qraçeva, A.S.Narinskiy, N.Q.Hacıyev, V.M.Rodionova, V.İ.Şleynikov, N.İ.Silayev, V.A.Piven, S.O.Şoxin həyata keçirilmə zamanından asılı olaraq maliyyə nəzarətini ilkin, cari və sonradan həyata keçirilən nəzarətə ayırırlar. Digərləri isə maliyyə nəzarətinin həyata keçirilmə zamanı ilə yanaşı, digər kriteriyalar üzrə də formalarını müəyyən edirlər. Məsələn, V.M.Rodionova və V.İ.Şleynikov nəzarətin həyata keçirildiyi materialların xarakterindən asılı olaraq maliyyə nəzarətinin iki formasını: sənədli və faktiki nəzarəti qeyd edirlər.

T.A.Başkatova nəzarətin obyektindən asılı olaraq onun aşağıdakı formalarını fərqləndirir:

- 1) büdcə nəzarəti;
- 2) vergi nəzarəti;
- 3) valyuta nəzarəti;
- 4) kredit nəzarəti;
- 5) sığorta nəzarəti və s.

Beləliklə, maliyyə nəzarətinin həyata keçirilmə zamanından asılı olaraq üç formasını qeyd edirlər: ilkin, cari, sonradan nəzarət. İlkin maliyyə nəzarəti

müəssisələrin, həmçinin dövlətin maliyyə planlaşdırılması fəaliyyətində çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. İlkin maliyyə nəzarəti müəssisələrin maliyyə planlarının, idarə və təşkilatların gəlir və xərc smetalarının, büdcə layihələrinin, müqavilə şərtlərinin və s. sənədlərin tərtib edilməsi və təsdiqi zamanı həyata keçirilir. Belə olan halda ilkin maliyyə nəzarəti maddi, əmək və maliyyə ehtiyatlarının qeyri-səmərəli istifadəsinin qarşısını almağa kömək edir və həmçinin təsərrüfat orqanlarının fəaliyyətlərinin mənfi nəticələrini aradan qaldırmağa imkan verir.

Müəssisələrin və dövlətin maliyyə fəaliyyətinin planlaşdırılmasında ilkin nəzarət mühüm rol oynayır, maliyyə planlarının tərtibi, müzakirəsi, təsdiqi, gəlir-xərc, büdcə layihələrinin, saziş sənədlərinin hazırlanması zamanı və başqa mərhələlərdə reallaşdırılır. Belə hallarda ilkin nəzarət material, əmək və maliyyə ehtiyatlarından səmərəsiz istifadənin qarşısını alır, eləcə də təsərrüfat orqanları fəaliyyətinin neqativ nəticələrini aradan qaldırmağa yardımçı olur. Bundan başqa, gəlirlərin və xərclərin smetaları tutularkən ilkin nəzarətin köməyi ilə müəssisələrin əlavə ehtiyatları üzə çıxarıla bilər ki, bu son nəticədə onların maliyyə ehtiyatlarının və məsuliyyətlərinin yüksəlməsində xüsusən önəmlidir. Maliyyə nəzarətinin bu forması qanunların və normativ sənədlərin pozulacağını əvvəlcədən görməyə və onların qarşısını almağa imkan verir.

İkinci forma-təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının keçirilməsi gedişində maliyyə planlarının icrası zamanı gerçəkləşdirilən və material-pul vəsaitinin normalara uyğun xərclənməsinə nəzarət etməyə şərait yaradan cari maliyyə nəzarətidir.

Üçüncü forma – sonrakı maliyyə nəzarəti – hesabat dövrü və maliyyə ili başa çatandan sonra həyata keçirilir. Bu zaman büdcə icra edilərkən, korporasiyaların, müəssisələrin və təşkilatların maliyyə planları yerinə yetirilərkən pul vəsaitləri

xərclərinin məqsədə uyğun olub-olmadığı yoxlanılır. Bu forma ilkin nəzarətlə qarşılıqlı əlaqədə olur, daha doğrusu, ona əsaslanır. Məsələn, sonrakı nəzarət öz hesablaşmalarında maliyyə əməliyyatlarının ilkin yoxlanışı prosesində əldə edilən göstəricilərdən çıxış nöqtəsi kimi istifadə edir. Ümumiyyətlə, maliyyə nəzarətini daha dəqiq reallaşdırmaq üçün adı çəkilən formaların hamısından istifadə olunur.

II. Müasir dövrdə təsərrüfat daxili maliyyə nəzarəti sistemi və onun təkmilləşdirilməsi

2.1. Daxili maliyyə nəzarəti sisteminin məzmunu və xarakteristikası

Daxili maliyyə nəzarəti maliyyənin nəzarətedici funksiyasının təzahürü, kimi çıxış edir ki, burada həmin nəzarətin məqsədləri, mahiyyəti müəyyənləşir. Qeyd etmək lazımdır ki, cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin və ictimai münasibətlərin inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq daxili maliyyə nəzarətinin məqsəd və istiqamətləridə dəyişir. Daxili maliyyə nəzarətinin reallaşdırılması prosesi təsərrüfat subyektləri fəaliyyətinin maliyyə məsələlərinin işlənilib hazırlanması, eləcə də maliyyənin təşkilində istifadə olunan özünəməxsus forma və metodların dəyişdirilməsi sahəsində aparılan əməliyyatların məcmusudur. İqtisadi təsərrüfat subyektlərində daxili maliyyə nəzarətindən ümumi milli məhsulun natura və dəyər göstəriciləri, habelə tələblə təklif arasındakı natarazlıq, və ya hər hansı bir başqa uyğunsuzluqları üzə çıxartmaq üçün də istifadə olunur.

Təsərrüfat subyektlərində həyata keçirilən daxili maliyyə nəzarəti mənfəətin tam həcmdə əldə edilməsi, təsərrüfat subyektinə səfərbər edilən vəsaitlərdən səmərəli və qənaətlə istifadənin optimallaşdırılması üzrə aparılan bir fəaliyyətdir. İqtisadi, sosial inkişaf prosesləri öz-özünə tənzimlənmə bilməz. Bu proseslər daim müxtəlif və ciddi təsirlərə məruz qalır. Real sosial-iqtisadi həyatda dövlət iqtisadiyyatı tənzimləmə mexanizminin fəaliyyətini çətinləşdirən çoxlu problemlər meydana çıxır. Həmin problemləri aradan qaldırmaq və mümkün olan istənilən bir neqativ amili önləmək üçün hökmən iqtisadi nəzarət sistemi olmalıdır. İqtisadi

nəzarət sisteminin vacib komponentlərindən biri daxili maliyyə nəzarətidir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyənin rolu son dərəcə artdığından daxili maliyyə nəzarətinin əhəmiyyəti də yüksəlir. Bazar iqtisadiyyatında nəzarət mexanizmi əsasən maliyyə nəzarəti vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Daxili maliyyə nəzarətini reallaşdırmaq məqsədi ilə xüsusi daxili maliyyə nəzarəti xidməti yaradılır və onların hüquqları, vəzifə və məsuliyyətləri çox ciddi şəkildə, yəni qanunvericilik qaydasında rəqlamentləşdirilir. İqtisadi nəzarətin xüsusi sferası kimi daxili maliyyə nəzarətinin özünün də obyekt və subyektləri var. Onun obyektə maliyyə resursları formalaşarkən və onlardan istifadə edilərkən meydana gələn pul-bölgü prosesləridir. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- 1) İstehsal biznesi və xidmət sahəsindəki maliyyə münasibətləri;
- 2) Qeyri-maddi istehsal sahəsindəki maliyyə münasibətləri;
- 3) Mərkəzləşdirilmiş pul fondlarının formalaşdırılması, onlardan səmərəli istifadə ilə bağlı maliyyə proseslərini özündə əks etdirir.

Daxili maliyyə nəzarəti sferasına puldan istifadə yolu ilə aparılan bütün əməliyyatları daxildir. Burada ilk növbədə maliyyə resurslarının formalaşması və onlardan istifadə ilə əlaqədar birbaşa və dolaylı qarşılıqlı əlaqələri, fəaliyyətin bütün növlərini əhatə edən bağlantıları göstərmək lazımdır. Daxili maliyyə nəzarətinə aşağıdakılar daxildir:

a) Təsərrüfat subyektində müntəzəm və səmərəli fəaliyyətin təmin edilməsi, məqsədlərə nail olmaq üçün risklərin idarə edilməsi, istənilən dəyişikliyə qısa müddət ərzində münasibət bildirilməsi məqsədi ilə yaradılan daxili nəzarət sisteminin səmərəliliyini və adekvatlığını müəyyən etmək;

b) mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarının düzgünlüyünü və etibarlılığını yoxlamaq;

c) təsərrüfat subyektinin xərclərinin səmərəliliyini qiymətləndirmək;

d) təsərrüfat subyektinin, ona tabe olan müəssisə və təşkilatların (onun törəmə təsərrüfat cəmiyyətlərinin) struktur bölmələrinin fəaliyyətinin normativ hüquqi aktlara və təsdiq edilmiş fəaliyyət planına uyğunluğunu yoxlamaq;

e) resurslardan istifadənin səmərəliliyi, düzgünlüyü və s. qiymətləndirmək.

Maliyyə intizamına əməl edilməsinə aid məsələlərdə maliyyə nəzarəti müəssisələrin, təşkilatların, dövlət-maliyyə-bank strukturlarının məsuliyyəti ilə sıx bağlıdır. Bu məsuliyyət maliyyə intizamını pozanlara qarşı inzibati və iqtisadi tədbirlərdə özünü göstərir. İqtisadi təsir tədbirləri maliyyə sanksiyaları və digər intizam tədbirləri vasitəsi ilə reallaşdırılır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə intizamı tez-tez pozulsa da, maliyyə xəbərdarlığına tez-tez ehtiyac duyulsa da, maliyyə nəzarəti belə halların tezliklə aradan qaldırılmasına, istehsalın səmərəsini azaldan qadağaların mümkün qədər az olmasına yönəldilməlidir.

Daxili maliyyə nəzarəti bütün iqtisadi prosesləri əhatə edir və başqa digər xüsusiyyətlərə malikdir. Bu səbəbdəndir ki, proseslər sahəsində daxili maliyyə nəzarətinin fəaliyyəti mürəkkəbdir və daxili maliyyə nəzarətinin mahiyyətini daha dəqiq müəyyən etmək üçün onun müxtəlif əlamətlərə və formalara görə aşağıdakı tərzdə təsnifatı aparılır.

Mülkiyyət formalarına görə maliyyə nəzarəti 3 növdə reallaşdırılır: dövlət nəzarəti, qeyri-dövlət və ictimai nəzarət.

Maliyyə nəzarətinin əsas forması olan dövlət nəzarətini başlıca olaraq dövlət orqanları və onların yerli bölmələri həyata keçirir. Bu işlə əsasən dövlət orqanlarının nəzarət-təftiş qurumları, parlamentlərin hesablama palataları məşğul olur.

İctimai maliyyə nəzarətini könüllülük və qərəzsizlik prinsipləri əsasında ayrı-ayrı fiziki şəxs qrupları həyata keçirir. Nəzarəti gerçəkləşdirən

mütəxəssislərin qarşısında qoyulan konkret vəzifələrdən asılı olaraq bu cür nəzarətin obyektləri müxtəlif ola bilər.

Maliyyə nəzarətində ən mühüm və bazar iqtisadiyyatında ən işlək forma ixtisaslaşdırılmış firmaların və xidmət sahələrinin həyata keçirdikləri müstəqil nəzarətdir. Sadalanan formalardan başqa elmi ədəbiyyatda korporasiyaların, şirkətlərin və müxtəlif mülkiyyətli təşkilatların gerçəkləşdirdikləri təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarətindən də söhbət gedir. Bu nəzarət formasının obyektə korporasiyalar, şirkətlər, müəssisələr, eləcə də onların struktur bölmələridir.

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində özəl müəssisə və təşkilatların genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq müəssisələr daha çox gəlir-mənfəət əldə etməkdə maraqlıdırlar. Ona görə də sahibkarlar xüsusi vəsaitləri üzərində ciddi maliyyə nəzarətinin olmasına, qəbul edilən qanunvericilik aktlarının işləməsinə maraqlıdırlar. Buna görə də xüsusi vəsaitlərin hər qəpiyi üzərində ciddi maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi məqsədi ilə külli miqdarda vəsait xərclənir, daxili maliyyə nəzarətini həyata keçirmək üçün peşəkar nəzarətçilər müəssisələrə cəlb edilir.

2.2. Daxili maliyyə nəzarəti sisteminin elementləri

Maliyyə nəzarəti sistemi-maliyyənin spesifik mexanizmi vasitəsi ilə reallaşdırılan maliyyə nəzarətinin obyektinə əlaqədar idarə edən, nəzarət edən və nəzarət edilən subyektlərin qarşılıqlı əlaqəsidir.

Bazar münasibətlərinin tədricən formalaşması, iqtisadiyyatın liberallaşdırılması, mülkiyyətin müxtəlif formalarının inkişafı və s. dövlətin maliyyə nəzarəti sistemində də keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb oldu və maliyyə nəzarəti sisteminin fəaliyyətinə yeni məzmun verildi. Bazar iqtisadiyyatı özünə uyğun idarəetmə və tənzimləmə mexanizminin yaradılmasını tələb edir. İqtisadi nəzarət sistemi dövlətin iqtisadiyyatının idarəetmə sisteminin tərkib hissəsi olduğuna görə demokratik cəmiyyət və azad iqtisadiyyat üçün qəbul edilmiş olan prinsiplər iqtisadi nəzarət sistemində də nəzərə alınır. Beləliklə, dövlət idarəetmə aparatının təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərindən biri kimi dövlətin iqtisadi nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsinə dövlət tərəfindən xüsusi diqqət verilir. Beləliklə, iqtisadiyyatın geniş miqyasda liberallaşdırıldığı, sahibkarlıq fəaliyyətinin sərbəstləşdiyi, müəssisələrin təsərrüfat müstəqilliyinin genişləndiyi bir vaxtda dövlətin iqtisadi subyektlər üzərində nəzarəti maliyyə nəzarəti xarakterini daşıyır. Bu nəzarət maliyyə intizamının gücləndirilməsini, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün iqtisadi subyektlərin dövlət qarşısında maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsini, ölkənin maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsini və s.-ni nəzərə alır.

Nəzarət-iqtisadiyyatın idarə olunmasının sərbəst funksiyasıdır və o, idarəetmənin başqa funksiyaları (planlaşma, tənzimləmə, uçot və s.) ilə sıx əlaqədardır. İqtisadiyyatda uçot və nəzarət zəruridir və onlar bir-biri ilə sıx əlaqədardır. Onların əlaqəsi özünü onda göstərir ki, təsərrüfat uçotunun üç növü, yəni mühasibat, statistika və operativ texniki uçot nəzarətin müntəzəm aparılması

üçün məlumat mənbəyini təşkil edir. Nəzarət-nəzarət aparılan orqanlara müəssisə və təşkilatlara kömək deməkdir.

Nəzarət funksiyası sistemində daxili maliyyə nəzarəti xüsusi yer tutur.

Maliyyə nəzarəti maliyyənin nəzarət funksiyasının reallaşdırılması deməkdir. Ancaq maliyyənin nəzarəyt funksiyası maliyyə nəzarətinin təminatını və məzmununu müəyyən edir. Daxili maliyyə nəzarətinin mahiyyətini başa düşmək üçün onun elementlərini təşkil edən xarakterik əlamətlərini ayırmaq zəruridir. Həmin xarakterik əlamətlər maliyyə nəzarətinin zəruriliyini müəyyən edir və onun yerini və rolunu müəyyənləşdirir.

Maliyyə nəzarəti iqtisadi münasibətlər sistemi olan maliyyənin mahiyyəti ilə müəyyən edilir. Bu münasibətlər mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondlarının formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadəsi ilə əlaqədardır. Pul vəsaiti fondlarının formalaşması və istifadəsinin aləti kimi çıxış edən maliyyə bölgü prosesinin obyektiv hərəkətini əks etdirir.

Daxili maliyyə nəzarəti ümumi daxili məhsulun və milli gəlirin bölüşdürülməsi və məqsədli təyinatı istifadə edilməsi üzərində aparılır.

Maliyyə nəzarəti-dəyər nəzarətidir. Ona görə də maliyyə nəzarətinin ictimai təkrar istehsalın bütün sferalarında yeri var və bununla əlaqədar olaraq o, pul vəsaiti fondlarının hərəkətinin bütün proseslərində iştirak edir.

Dövlətin maliyyə sistemi bütün pul vəsaiti fondlarını əhatə etdiyinə görə maliyyə nəzarəti çoxsəviyyəli (mərkəzi, yerli səviyyələrdə, təsərrüfat subyektləri səviyyəsində) və hərtərəflidir.

Maliyyə nəzarəti bütün səviyyələrdə qanunverici və icra hakimiyyət orqanlarının nəzarətidir.

Daxili maliyyə nəzarəti həmçinin bütün iqtisadi subyektlərin, yəni müəssisə, təşkilat və s. maliyyə fəaliyyəti üzərində aparılan nəzarətdir.

Daxili maliyyə nəzarəti pul vəsaiti fondlarının formalaşması və istifadəsi prosesində maliyyə-təsərrüfat qanunlarının gözlənilməsi üzərində nəzarəti əhatə edir. Maliyyə nəzarətinə, eyni zamanda, maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və aparılan xərclərin məqsədəuyğunluğunun müəyyən edilməsində daxildir.

Daxili maliyyə nəzarəti iqtisadi subyektlərin mənafeyini və hüququnu təmin etməlidir.

Hər bir dövlətdə və cəmiyyətdə nəzarət sisteminin mahiyyətini və xüsusiyyətlərini iqtisadi münasibətlərin xarakteri müəyyənləşdirir. Bununla əlaqədar olaraq qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə bazar münasibətlərinin formalaşması və iqtisadiyyatın liberallaşması nəzarət sistemində də keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb olmuş və bu sisteminin fəaliyyətinə yeni məzmun vermişdir. İstnilən iqtisadi sistem özünə uyğun idarəetmə və tənzimləmə mexanizminin yaradılmasını tələb edir. Nəzarət sistemi isə dövlət idarəetmə sisteminin tərkib hissəsi olduğuna görə hüquqi dövlət demokratik cəmiyyət və azad iqtisadiyyat üçün qəbul edilmiş olan prinsiplər nəzarət sisteminədə aiddir.

İqtisadiyyatın geniş miqyasda liberallaşdırıldığı, sahibkarlıq fəaliyyəti üçün qadağaların aradan qaldırıldığı və müəssisələrin təsərrüfat müstəqilliyinin genişləndirildiyi bir vaxtda dövlətin iqtisadi subyektlər üzərində nəzarəti mövcuddur. Yeni şəraitdə dövlətin iqtisadi nəzarəti maliyyə nəzarəti xarakterini daşıyır. Belə nəzarət öz növbəsində maliyyə intizamının möhkəmləndirilməsini, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, bütün iqtisadi subyektlərin dövlət qarşısında maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsini, ölkənin maliyyə təhlükəsizliyini təmin etməlidir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində daxili maliyyə nəzarəti müəssisənin idarəçiliyində aparıcı yer tutur. Geniş təsərrüfat sərbəstliyinə malik olan təsərrüfat

subyektləri maliyyə resurslarının cəlb edilmə mənbələri və alınan gəlirlərin bölüşdürülməsi ilə əlaqədar məsələləri həll edən zaman öz fəaliyyətlərinin qanuniliyi və eləcə də, mühasibat hesabatlarında maliyyə nəticələrinin düzgün əks etdirilməsi üçün məsuliyyət daşıyırlar.

Nəzarət hüquqi və inzibati xarakter daşıya bilər. Texniki və iqtisadi nəzarət daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Təsərrüfat subyektləri iqtisadi və ümumtəsərrüfat nəzarətini təşkil edir. Lakin nəzarət funksiyaları sistemində maliyyə nəzarəti xüsusi yer tutur.

Daxili maliyyə nəzarətinin təyinatına aiddir:

- 1) Maliyyə siyasətinin müvəffəqiyyətlə realizasiyasına kömək etmək;
- 2) Müəssisədə maliyyə resurslarının formalaşması və istifadəsi prosesini təmin etmək.

Daxili maliyyə nəzarətinin mahiyyəti ifadə edir:

- 1) Təsərrüfat subyektlərinin maliyyə fəaliyyətinin yoxlanılması üzrə əməliyyat və fəaliyyətin məcmuusudur;
- 2) Yoxlamanın təşkili üçün spesifik forma və metodların tətbiqinin idarə olunması deməkdir.

Daxili maliyyə nəzarətinin istiqamətləri:

- 1) Qanunların tələblərinin gözlənilməsinin yoxlanılması;
- 2) Mühasibat uçotunun sənədləşməsinin tamlığı və dəqiqliyinin yoxlanılması;
- 3) Nöqsanların qarşısının alınması;
- 4) Əmr və göstərişlərin yerinə yetirilməsi;
- 5) Müəssisənin əmlakının qorunub saxlanılmasının təmin edilməsi.

Daxili maliyyə nəzarəti sisteminin məqsədi:

- 1) Müəssisənin fəaliyyəti zamanı qəbul edilən siyasətə və strategiyaya uyğunluğunun təmin edilməsi;
- 2) Hüquqi, baza və maliyyə iqtisadi nöqteyi nəzərdən müəssisənin sabitliyinin təmin edilməsi;
- 3) Cari maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinin təmin edilməsi;
- 4) Müəssisənin əmlakının qorunması;
- 5) Müəssisənin aktivlərinin qorunmasının təmin edilməsinə nəzarət;
- 6) Maliyyə təsərrüfat əməliyyatlarının əsaslandırılmasına nəzarət;
- 7) Hər bir əməliyyat üzrə menecerlərin qəbul etdikləri qərarlara nəzarət;
- 8) İlk sənədlərin tamlıq və dəqiqliyinə, ilkin məlumatların keyfiyyətinə nəzarət;
- 9) Mühasibat uçotu sisteminin effektivlik göstəricilərinə nail olmaq;
- 10) Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, maya dəyərinin aşağı düşməsi, fəaliyyətin maliyyə iqtisadi nəticələrinin yaxşılaşdırılması üzərində nəzarət;
- 11) Bütün növ resurslardan səmərəli və məqsədli istifadə.

Müəssisədə təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarətinin aşağıdakı üç elementi var:

- 1) Nəzarətin əhatəsi; 2) Nəzarətin uçot sistemi; 3) Nəzarətin prosedurları.

Bu üç element nəzarətin məqsədlərinin əldə edilməsi üçün qayda, qanun, metodika, əsasnamə və sənədlərin mövcudluğunu nəzərdə tutur.

Nəzarət sisteminin qeyd edilən elementlərinin uyğunlaşması müəssisənin maliyyə işgüzar fəaliyyətində risklərin azalmasını təmin edir.

Birinci element-nəzarətin əhatəsi-fəaliyyət, tədbirlər və prosedurları nəzərdə tutur. Nəzarətin əhatəsi müəssisə rəhbərliyinin nəzarətə və onun əhəmiyyət dərəcəsinə münasibətini əks etdirir.

İkinci element-uçot sistemi. Bu element müəssisənin aktivləri, passivləri və təsərrüfat əməliyyatları haqqında məlumatların toplanması, qeydiyyatata alınması, işlənilməsi və təşkil edilməsi üzrə prosedurların məcmuusunu nəzərdə tutur. Müəssisədə mühasibat uçotunun effektiv sistemi təsərrüfat əməliyyatlarının reallığını, tamlığını, düzgün qiymətləndirilməsini, təsnifatını və ümumiləşdirilməsini nəzərdə tutur.

Üçüncü element-nəzarətin prosedurları. Müəssisə rəhbəri tərəfindən hazırlanmış metod və qaydalardan ibarətdir. Məqsəd müəssisədə baş verən bütün təsərrüfat əməliyyatlarının tam və dəqiq qeydiyyatdan keçirildiyinə əmin olmaqdır.

Təcrübədə nəzarətin müxtəlif prosedurlarından istifadə edilir;

- 1) Məlumatların tamlığı;
- 2) Məlumatların dəqiqliyi;
- 3) Əməliyyatların keçirilməsinə razılıq;
- 4) Aktivlərin qorunması;
- 5) Təsərrüfatdaxili yoxlamalar.

Təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarətinin əsas xarakteristikası: 1) İdarəetmənin əsas funksiyasıdır; 2) Daimi nəzarət sistemidir; 3) Təhlükəsizliyin kompleks tədbirləridir; 4) Rəhbərlik və idarə heyəti tərəfindən həyata keçirilən prosesdir.

Təsərrüfat subyektinin fəaliyyəti üzərində maliyyə nəzarətinin fəaliyyətdə olan növləri fərqləndirilir: 1) Nəzarəti aparan subyektlər; 2) Yoxlamaların məqsədi; 3) Yoxlamanın nəticələrini əks etdirən forma.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi nəzarətin bir çox növləri var. Onların hər biri aşağıdakı elementləri ilə xarakterizə olunur:

- 1) Nəzarətin subyekti;
- 2) Nəzarətin obyekt;

- 3) Nəzarətin predmeti;
- 4) Nəzarətin məqsədi;
- 5) Nəzarətin vəzifələri;
- 6) Nəzarətin prinsipləri;
- 7) Nəzarətin metodları;
- 8) Nəzarətin texnika və texnologiyası;
- 9) Nəzarət prosesi.

Daxili maliyyə nəzarətinin obyektini təsərrüfat prosesləri kompleksi və pul münasibətləri təşkil edir.

Beləliklə, müəssisədə daxili maliyyə nəzarətinin obyektini-pul vəsaitinin (maliyyə resurslarının) səfərbərliyə alınması və istifadəsi ilə əlaqədar pul münasibətləri təşkil edir.

Maliyyə-təsərrüfat nəzarətinin predmetini isə təşkil edir:

- 1) Geniş təkrar istehsal prosesi;
- 2) Geniş təkrar istehsal prosesinin normativ-hüquqi tənzimlənməsinin gözlənilməsi.

Beləliklə, maliyyə nəzarətinin predmetini müəssisələrin təsərrüfat və maliyyə əməliyyatları və prosesləri kimi başa düşmək lazımdır.

Bütün təsərrüfat və maliyyə əməliyyatlarının maliyyə nəzarəti prosesində aşağıdakı nöqteyi nəzərdən baxılır:

- 1) Düzgünlük;
- 2) Məqsədəuyğunluq;
- 3) Qanuna uyğunluq;
- 4) Əsaslandırılmış olması;
- 5) İqtisadi cəhətdən səmərəliliyi.

Daxili maliyyə nəzarətinin vəzifələrinə daxildir:

- 1) Dövlət büdcəsi qarşısında maliyyə öhdəçiliklərinin vaxtında və tam məbləğdə yerinə yetirilməsinin təmin olunması;
- 2) Maliyyə resurslarına tələbatla pul gəlirlərinin həcmi arasında balansın yaradılmasına şərait yaratmaq;
- 3) Maliyyə resurslarının həcmının artması üçün təsərrüfatdaxili ehtiyatların aşkar edilməsinə kömək etmək;
- 4) Material qiymətlilərinin və pul vəsaitinin səmərəli xərclənməsinə kömək etmək;
- 5) Müəssisə və təşkilatlarda uçot və hesabatın düzgün aparılmasına şərait yaratmaq;
- 6) Fəaliyyətdə olan qanunverici və normativ aktların gözlənilməsinə təmin etmək.

2.3. Müasir dövrdə müəssisələrdə daxili auditin zəruriliyi, məqsədi və rolu

Müəssisələrdə daxili auditin aparılmasının hüquqi əsasını, daxili auditin aparılma qaydaları 22 may 2007-ci il tarixli “Daxili audit haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə tənzimlənir. Qeyd edilən qanuna əsasən daxili audit – təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin inkişafına və səmərəliliyinin yüksəldilməsinə yönəldilmiş risklərin idarə olunması, nəzarət və idarəetmənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və inkişafına sistemli yanaşmaqla, təsərrüfat subyektinə öz məqsədlərinə nail olmaqda köməklik edən obyektiv, təminatverici və məsləhətverici fəaliyyətdir.¹⁶ Daxili auditor – daxili audit xidmətinin daxili auditi həyata keçirən əməkdaşdır.

Daxili audit xidməti – təsərrüfat subyektində daxili audit fəaliyyətini həyata keçirən struktur bölmədir (Audit Komitəsi, departament, şöbə, bölmə, daxili auditor).

Audit Komitəsi – bu Qanuna uyğun olaraq təsərrüfat subyektində yaradılan, daxili audit siyasətinin və strategiyasının hazırlanması, həyata keçirilməsi və auditor nəzarətinin təşkilinə məsul olan struktur bölmədir.

Daxili auditor – daxili audit xidmətinin daxili auditi həyata keçirən əməkdaşdır.

Mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq, Azərbaycan Respublikasının ərazisində fəaliyyət göstərən və məcburi auditin obyekti olan təsərrüfat subyektlərinə şamil edilir. Bununla belə digər təsərrüfat subyektləri bu qanunun tələbləri tərəfindən könüllülük prinsipi əsasında tətbiq edilə bilər.

Müəssisələrdə həyata keçirilən daxili audit xidmətinin vəzifələri aşağıdakılardır:

- 1) təsərrüfat subyektində müntəzəm və səmərəli fəaliyyətin təmin edilməsi, məqsədlərə nail olmaq üçün risklərin idarə edilməsi, istənilən dəyişikliyə qısa

müddət ərzində münasibət bildirilməsi məqsədi ilə yaradılan daxili nəzarət sisteminin səmərəliliyini və adekvatlığını müəyyən etmək;

2) mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarının düzgünlüyünü və etibarlılığını yoxlamaq;

3) təsərrüfat subyektinin xərclərinin səmərəliliyini qiymətləndirmək;

4) təsərrüfat subyektinin, ona tabe olan müəssisə və təşkilatların (onun törəmə təsərrüfat cəmiyyətlərinin) struktur bölmələrinin fəaliyyətinin normativ hüquqi aktlara və təsdiq edilmiş fəaliyyət planına uyğunluğunu yoxlamaq;

5) ehtiyatlardan istifadənin səmərəliliyi, düzgünlüyü, onlardan istifadəyə nəzarəti və zərərdən mühafizə olunmanın yetərliliyini qiymətləndirmək.

Bundan başqa qeyd etmək lazımdır ki, ictimai əhəmiyyətli qurumlarda audit komitələri yaradılır ki, bu audit komitələrində aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirirlər:

1) təsərrüfat subyektində daxili audit siyasətini və strategiyasını müəyyən edir, daxili audit planlarını təsdiq edir və daxili audit fəaliyyətinə nəzarət edir;

2) daxili audit xidmətinin rəhbəri və əməkdaşlarının vəzifə təlimatlarını, proqramlarını, daxili auditin hesabatlarını, nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsinə dair tövsiyələri təsdiq edir;

3) daxili nəzarət sisteminin yaradılması və tətbiqinə, daxili nəzarətin və risklərin idarə edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsinə dair müvafiq idarəetmə orqanına təkliflər verir;

4) kənar auditin təyin edilməsi ilə əlaqədar müvafiq idarəetmə orqanına təkliflər verir;

5) təsərrüfat subyektlərinin icra orqanlarından kənar və daxili auditorların daxili nəzarət sistemində verdikləri tövsiyələrin yerinə yetirilməsinin vəziyyəti barədə məlumat əldə edir;

6) maliyyə risklərinin yüksək olduğu sahələri müəyyənləşdirir və təsərrüfat subyektlərinin icra orqanları tərəfindən onların səmərəli idarə edilməsinə əminlik əldə edir;

7) kənar və daxili audit və ya digər yoxlamaların gedişində aşkar olunan saxtakarlıq hallarını, nöqsan və çatışmazlıqları müzakirə edir və onların aradan qaldırılması üçün müvafiq idarəetmə orqanına təkliflər verir;

8) maliyyə hesabatlarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edə biləcək hüquqi məsələləri nəzərdən keçirir və öz tövsiyələrini verir;

9) müəssisənin illik və cari maliyyə hesabatlarının hazırlanması prosesinə və nəticələrinə nəzarət edir;

10) daxili auditorların audit nəticəsində təqdim etdiyi tövsiyələrin müzakirəsini təmin edir;

11) təsərrüfat subyektinin müvafiq icra orqanlarını daxili auditorlar tərəfindən təqdim olunmuş tövsiyələrin icrasına cəlb edir.

Daxili auditə həyata keçirən şəxs qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, daxili audit xidməti işinin planlaşdırılmasında, daxili auditin aparılmasında və auditlə bağlı hesabatların hazırlanmasında müstəqildir. Daxili audit xidməti təsərrüfat subyektinin icra orqanlarının səlahiyyətinə aid işlərə, habelə öz səlahiyyətinə aid olmayan proqram və layihələrin hazırlanmasına və ya icrasına cəlb edilə bilməz. Daxili audit xidməti təsərrüfat subyektinin tabeli müəssisə və təşkilatlarında (onun törəmə təsərrüfat cəmiyyətlərində) daxili nəzarət sisteminin təşkili işində məsləhət xidmətləri göstərə bilər.

Daxili auditorun aşağıdakı hüquqlarını qeyd etmək olar:

1) təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin təhlilini aparmaq üçün elektron məlumatlar da daxil olmaqla, pul vəsaitləri, daşınmaz əmlak, maddi aktivlər və s. barədə sənədləri tələb etmək;

2) maliyyə vəsaitlərindən səmərəli və təyinatı üzrə istifadə edilməsinin düzgünlüyünü araşdırmaq;

3) auditin nəticəsinə dair rəy bildirmək;

4) zəruri hallarda təsərrüfat subyektinin vəzifəli şəxslərindən əlavə məlumatlar və izahatlar almaq;

5) qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər hüquqları həyata keçirmək.

Daxili auditorun vəzifələrinə aşağıdakılar aid edilir:

1) Daxili auditor daxili auditə təsərrüfat subyektinin müvafiq idarəetmə orqanı və ya Audit Komitəsi tərəfindən təsdiq edilmiş iş planına uyğun olaraq həyata keçirir.

2) Daxili auditor daxili auditə həyata keçirərkən Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə, daxili audit xidmətinin Əsasnaməsinə, Azərbaycan Respublikasının üzv olduğu Daxili Auditorlar İnstitutu (DAİ) tərəfindən müəyyən edilmiş peşə standartlarına, prinsiplərə, təlimatlara, qaydalara əməl etməlidir.

3) Daxili auditor öz vəzifələrinin icrası zamanı fəaliyyətinin qanunvericiliyə uyğun olmasına məsuliyyət daşıyır.

4) Daxili auditor daxili audit xidmətinin və ya təsərrüfat subyektinin müvafiq idarəetmə orqanına yazılı məlumat verməklə, səlahiyyətinə aid olmayan hər hansı tapşırığın icrasından imtina etməlidir.

Daxili auditor ali iqtisadi və ya hüquqi təhsilə və ya digər ixtisas üzrə ali təhsilə və audit yaxud əlaqədar sahələrdə dörd illik iş stajına malik olmalıdır. Məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü ilə maliyyə-təsərrüfat sahəsində müəyyən vəzifələr tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum edilmiş və ya bu növ cəza ilə bağlı məhkumluğu ödənilməmiş və ya götürülməmiş şəxslər daxili auditor vəzifəsini tuta bilməzlər. Təsərrüfat subyektində şəxsi marağı, onun təsisçisi və ya səhmdarı, müvafiq idarəetmə

orqanının üzvü ilə və ya mühasibat (maliyyə) hesabatlarının tərtib edilməsinə məsuliyyət daşıyan hər hansı şəxsə birbaşa qohumluq əlaqəsi olduqda, daxili auditorun həmin təsərrüfat subyektində audit aparması qadağandır.

Daxili audit xidmətinin rəhbəri:

a) daxili auditorların fəaliyyəti ilə bağlı uzunmüddətli və illik inkişaf planlarını hazırlayır və təsərrüfat subyektinin müvafiq idarəetmə orqanına təqdim edir;

b) daxili auditlə bağlı hesabatı təsərrüfat subyektinin müvafiq idarəetmə orqanına təqdim edir;

c) audit zamanı aşkar edilmiş nöqsan və çatışmazlıqların aradan qaldırılmasına məsul olan şəxslər göstərilməklə, təsərrüfat subyektinin müvafiq idarəetmə orqanına təkliflər verir;

d) daxili auditorun müstəqilliyinə və ya obyektivliyinə müdaxilələr barədə təsərrüfat subyektinin müvafiq idarəetmə orqanını məlumatlandırır;

e) daxili audit xidmətinin işinin təşkili üçün zəruri olan təşkilati-texniki tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə müvafiq idarəetmə orqanına müraciət edir;

g) daxili auditin metodologiyasına əsasən təsərrüfat subyektlərində daxili audit prosedurlarını müəyyən edir;

h) daxili auditorların işinin keyfiyyətini qiymətləndirir;

f) zəruri hallarda təsərrüfat subyektinin müvafiq idarəetmə orqanının razılığı ilə təsərrüfat subyektinin digər əməkdaşlarını auditin aparılmasına cəlb edir.

Daxili audit xidmətinin rəhbəri qarşısında aşağıdakı tələblər qoyulur:

1) Ali iqtisadi və ya hüquqi təhsilə və müvafiq ixtisas üzrə azı beş illik iş stajına malik olmaq;

2) yüksək peşə hazırlığına və mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərə malik olmaq;

3) elmi-pedaqoji və yaradıcılıq fəaliyyəti istisna olmaqla, digər ödənişli fəaliyyət növləri ilə məşğul olmamaq.

Məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü ilə maliyyə-təsərrüfat sahəsində müəyyən vəzifələr tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum edilmiş və ya bu və digər cəza ilə bağlı məhkumluğu ödənilməmiş və ya götürülməmiş şəxslər daxili audit xidmətinə rəhbərlik edə bilməzlər.

Təsərrüfat subyektinin işəgötürəni ilə daxili audit xidmətinin rəhbəri və əməkdaşları arasında qarşılıqlı münasibətlər Daxili audit haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə, Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi və digər normativ hüquqi aktlarla tənzimlənir.

Daxili auditin özünütənzimləməsi onların ictimai birliyi tərəfindən aşağıdakı qaydada həyata keçirilir:

- 1) daxili audit xidmətinə fəaliyyəti ilə bağlı əməli köməklik göstərilməsi;
- 2) təsdiq edilmiş daxili audit prosedurlarına əməl edilməsi sahəsində daxili audit xidmətlərinə metodoloji yardım göstərilməsi;
- 3) daxili auditorlar üçün treninqlər və ixtisasartırma kurslarının təşkili üzrə tədbirlər həyata keçirilməsi;
- 4) daxili audit üzrə məsləhət xidmətləri göstərilməsi;
- 5) daxili audit xidmətləri üçün daxili audit prosedurları ilə bağlı təkliflər hazırlanması.

III. Müəssisə mənfəətinin artırılması artırılması məqsədi ilə daxili maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi.

3.1. Müəssisədə mənfəətin səviyyəsinin qiymətləndirilməsində daxili maliyyə nəzarəti sisteminin rolu və onun təkmilləşdirilməsi

Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçid müəssisələr qarşısında əsas məqsədi konkretləşdirir. Belə ki, hər bir müəssisənin əsas məqsədi, əsas hədəfi mənfəəti maksimumlaşdırmaq olmuşdur. Mənfəətin maksimumlaşdırılması müəssisələrin iqtisadi marağının əsas hərəkətverici qüvvəsinə çevrilmişdir. Müəssisələrin əsas məqsədi maksimum mənfəət əldə etməsi olduğu kimi, dövlətin də əsas məqsədi müəssisələrin əldə etdikləri gəlirlərdən büdcəyə vergi daxilolmasını maksimum təmin etməkdir. Bu istiqamətdə də xarici nəzarətlə yanaşı, daxili maliyyə nəzarətinin də müstəsna əhəmiyyəti vardır. Müəssisələr tərəfindən əldə edilən mənfəətin bölüşdürülməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, təsisçilər, səhmdarlar və s. üzrə aparılan ödənişlər zamanı nəzarət tam təmin edilməlidir. Həmçinin, vergilərin qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğun olaraq hesablanması, vaxtında dövlət büdcəsinə ödənilməsi prioritet istiqamətləndəndir. İstənilən bir müəssisənin mənfəətinin səviyyəsi onun fəaliyyət prosesindən asılıdır. Müxtəlif sahələr üzrə rentabellik fərqli olduğuna görə müəssisələrin əldə etdiyi mənfəət səviyyəsində də fərqlər yaranır. İstənilən bir müəssisənin son maliyyə nəticəsi-mənfəəti onun göndərdiyi mallara (görduyü iş və xidmətlərə) görə əldə etdiyi pul vəsaiti ilə dövr ərzində çəkdiyi xərc arasındakı fərq kimi müəyyən edilir.

Burada mühasibat mənfəəti ilə vergi mənfəəti arasında fərqlərin olması normaldır. Belə ki, mühasibat mənfəəti ilə vergi mənfəəti arasında daimi və ya müvəqqəti fərqlər meydana çıxıb bilər. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, müxtəlif sahələrin spesifik xüsusiyyətləri var. Belə ki, ixrac əməliyyatlarını həyata keçirən müəssisələr mənfəəti hesablayarkən ixrac üçün müəyyən edilən tarifləri məhsul satışından daxil olan pul fondlarından çıxmalıdır. Müəssisələrin əldə etdiyi mənfəət təbii ki, təkə məhsul satışı ilə məhdudlaşdırmır. Müəssisələr həmçinin, qeyri-satış əməliyyatlarından da gəlir əldə edirlər ki, bu da yekunda mənfəət müəyyən edilərkən nəzərə alınmalıdır. Məhsul satışından əldə olunan pul vəsaitləri Maliyyə Nazirliyi (MN) tərəfindən müəyyən edilən uçot qaydalarına əsasən aparılır. Qeyd etmək lazımdır ki, Vergi Məcəlləsinin (VM) müvafiq maddələrinə əsasən vergi ödəyiciləri gəlirin əldə edilməsi vaxtını mümkün iki (2) metoddan biri ilə həyata keçirə bilərlər: hesablama və kassa metodu. Bu qaydalar həmçinin də, Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarında da (MHBS) öz əksini tapmışdır. VM-nin 135-ci maddəsinə əsasən: “Müvafiq məbləğ vergi ödəyicisinə qeyd-şərtsiz ödənilməlidirsə, yaxud vergi ödəyicisi əqd və ya müqavilə üzrə bütün öhdəliklərini yerinə yetirmişdirsə, bu vaxt gəliri almaq hüququ əldə edilmiş sayılır.”¹⁴

Qeyd edək ki, hesablama metodu inkişaf etmiş ölkələrdə istifadə edilən metoddur və MHBS-da kassa metodunun istifadəsini istisna edir. Mənfəətin səviyyəsinin müəyyən edilməsi zamanı daxili maliyyə nəzarətini həyata keçirən subyekt bütün əhəmiyyətli halları diqqətlə nəzərdən keçirməli, heç bir faktı diqqətdən kənarda saxlamamalıdır. Yoxlama zamanı aşkara çıxarılan hər hansı bir pozuntu aradan qaldırılmalıdır. Belə ki, müəssisə mənfəətinin azaldılması və ya başqa hər hansı bir pozuntu vergi orqanları və ya başqa yoxlayıcılar tərəfindən

aşkar edildikdə qanun pozuntusuna yol verən müəssisəni böyük məbləğdə cərimələr gözləyir.

Yuxarıda qeyd olunanlara əsaslanaraq göstərmək lazımdır ki, yoxlama zamanı daxili maliyyə nəzarətini həyata keçirənlər aşağıda qeyd edilən hallara xüsusi diqqət ayırmalıdırlar:

- 1) Məhsul satışından, iş və xidmət göstərilməsindən əldə edilən gəlirdən büdcəyə avans odəməyə qəbul ediləcək məbləğlərin dəqiq müəyyən edilməsi;
- 2) Müəssisə tərəfindən məhsul satışından, iş və xidmət göstərilməsindən əldə edilən gəlirin uçotda əks etdirilməsi qaydası haqqında müəssisə tərəfindən qəbul edilən qərarlar, sərəncamlar;
- 3) Məhsul satışından, iş və xidmət göstərilməsi nəticəsində əldə edilən gəlirin mühasibat uçotu registrlərində dəqiq və düzgün əks etdirilməsi;
- 4) Ümitsiz borclar üzrə, fondlar üzrə ayırmaların formalaşdırılmasının qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğunluğunun müəyyən edilməsi. Burada söhbət o borc məbləğlərindən gedir ki, müəyyən edilmiş müddət ərzində ödənilməsinlər;
- 5) Müəssisənin balansında olan dövriyyə və dövriyyədən kənar vəsaitlərin satışından əldə edilən gəlirlərin düzgün müəyyən edilməsi;
- 6) Xarici iqtisadi fəaliyyətdən (XİF) əldə edilən gəlirin düzgün müəyyən edilməsi və uçot registrlərində əks etdirilməsi. Burada əsas diqqət edilməli məsələlərdən biri XİF-dən əldə edilən gəlirlərlə yanaşı, həmçinin artan və ya azalan məzənnələrdən əldə edilən gəlirlərin mühasibat uçotunda düzgün əks etdirilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir;

- 7) Əvəzsiz şəkildə digər müəssisə və təşkilatlara verilən dövriyyədən kənar vəsaitlərin uçotda düzgün əks etdirilməsi. MN-nin müəyyən etdiyi qaydalara əsasən əvəzsiz şəkildə təqdim edilən daşınar və ya daşınmaz əmlak üzrə meydana çıxan zərərlər müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət hesabına silinməlidir;
- 8) Mal, iş və xidməti alan tərəflərlə bağlanmış müqavilə öhdəliklərinin vaxtında yerinə yetirilməməsinə və yaxud tam həcmdə yerinə yetirilməməsinə görə əldə edilən cərimələrin, dəbbələrin uçotda düzgün əks etdirilməsi.

Müəssisədə daxili maliyyə nəzarətini həyata keçirənlər aparılan yoxlamanın keyfiyyətli yerinə yetirilməsi üçün qeyd edilən mənbələr və göstəricilər xüsusi diqqətlə araşdırılmalıdır:

- a) Məhsul satışından əldə edilən gəlirlər;
- b) Dövriyyədən kənar vəsaitlərin təqdim edilməsindən əldə edilən gəlirlər;
- c) Satışdankənar digər gəlirlər.

Yoxlayıcı həm də mühasibat uçotunda baş verən əməliyyatların düzgün müxəbirləşmələrinin verilməsinə diqqət yetirməlidir. Mal təqdim edildikdə, təqdim edilən malın dəyəri “Məhsulun maya dəyəri” hesabının kreditində, “Alıcılar və sifarişçilərlə hesablaşmalar” hesabının debetində əks etdirilməlidir. Həmçinin, yoxlayıcı məhsulun maya dəyərinin satış hesabına düzgün silinməsinə diqqət etməlidir. Yekunda isə satışdan əldə edilən müsbət fərq mənfəətə, mənfi fərq isə zərərə aid edilməlidir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi müəssisələr öz fəaliyyətləri prosesində dövrüyyədən kənar fondlarının satışını da həyata keçirirlər. Bu zaman baş verən əməliyyatlar “Əsas vəsaitlərin satışı və sair xaricəlmaları” hesabında əksini tapır. Belə ki, bu hesabın debetində təqdim edilən əsas vəsaitin ilk dəyəri, eləcədə əsas vəsaitin xaric olması ilə bağlı olaraq meydana çıxan digər xərclər öz əksini tapır. Adı çəkilən hesabın kreditində isə təqdim edilən əsas vəsaitə hesablanmış amortizasiya məbləğləri, əsas vəsaitin təqdim edilməsi zamanı əldə edilən pul vəsaiti əks olunur. Təqdim edilən əsas vəsaitlərdən əldə olunan pul vəsaitləri və ya onların ekvivalentləri yuxarıda adı çəkilən hesabın kreditində, debitorlarla hesablaşmalar hesabının debetində əks olunur. Və yekunda satışdan əldə edilən müsbət fərq mənfəətə, satışdan əldə edilən mənfə fərq isə zərəərə silinir.

Yoxlayıcı, həmçinin, satışdankənar gəlirlərin uçotda düzgün əks etdirilməsi üzərində nəzarəti təmin etməlidir. Satışdankənar gəlirlərə bunları aid etmək olar: digər müəssisələrin fəaliyyətində payçı kimi iştirakdan əldə edilən gəlir, qiymətli kağızlardan əldə edilən gəlirlər, valyuta əməliyyatları üzrə artan məzənə fərqləri, kreditor və ya deponent borc məbləğləri və ilaxır.

Son mərhələdə yoxlamanı həyata keçirən şəxs il ərzində satış və satışdankənar mənbələrdən əldə edilən gəlir və xərci müəyyən edərək müəssisənin hesabat ilni gəlir və ya zərərlə başa vurmasını müəyyən edir. Nəticənin düzgün müəyyən edilməməsi sonda müəssisəyə böyük cərimələrin tətbiq edilməsinə səbəb ola bilər.

Mənfəət müəssisələrinin və təsərrüfat subyektlərinin təsərrüfat və maliyyə fəaliyyətinin nəticəsini əks etdirən mühüm iqtisadi kateqoriyadır. Bazar münasibətlərinin mühüm kateqoriyası kimi mənfəət bir sıra funksiyaları yerinə yetirir. Mənfəət, əvvəla, müəssisə və təsərrüfat təşkilatlarının səmərəli fəaliyyətinin

nəticəsi və əsas göstəricisidir. Başqa sözlə, müəssisənin mənfəəti olması onun işinin səmərəli olmasını əks etdirir. Lakin mənfəətlilik dərəcəsi müəssisə üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən iqtisadi göstəricidir. Müəssisə və təsərrüfat təşkilatlarının mənfəət əldə etməsi onun təsisçilərinin və ya mülkiyyətçilərinin əsas məqsədidir. Mənfəətin kəmiyyəti bir neçə amildən asılıdır. Onlardan bəziləri müəssisədən asılıdır, digərləri isə müəssisədən asılı deyildir.

“ATF” müəssisəsinin ümumi mənfəətinin tərkibi və dinamikasının təhlili (min man)

Cədvəl 1.1

Ümumi balans mənfəətinin tərkibi	2015		2016				2013-cü ilin müqayisəli qiymətlərilə faktiki mənfəət məbləği
	Məbləğ	Struktur %-lə	Plan		Faktiki		
			Məbləğ	Struktur %-lə	Məbləğ	Struktur %-lə	
Məhsul (iş, xidmət) satışından yaranan mənfəət	4833	96,66	5967	96,8	6432	96,48	5150
Sair satışdan əldə edilən mənfəət	-	-	-	-	-	-	-
Satışla əlaqədar olmayan gəlir və itkilərin saldosu	167	3,34	200	3,2	235	3,52	183
Balans mənfəəti	5000	100	6167	100	6667	100	5333

1.1 sayılı cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, fəaliyyətini öyrəndiyimiz müəssisədə (firmada) ümumi mənfəət üzrə biznes-plan 8,1% artıqlaması ilə yerinə yetirilmiş və 2015-ci ilə nisbətən onun artım tempi (müqayisəli qiymətlərlə) 6,66%-ə bərabər olmuşdur. Ümumi mənfəətin tərkibində məhsul (iş və xidmət) satışından əldə olunan mənfəətin xüsusi çəkisi 96,48% və bu pozisiya üzrə satışla əlaqədar olmayan gəlir və itkilərin saldosu 3,52% təşkil etmişdir. Lakin, bazar münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq onların xüsusi çəkisi daim dəyişə bilər.

İkincisi, mənfəət stimullaşdırıcı mahiyyətə malikdir. Mənfəət müəssisənin təsərrüfat maliyyə fəaliyyətinin son nəticəsi olmaqla, bazar təsərrüfatında həlledici rol oynayır. Onun məqsədi müəssisənin fəaliyyətini səmərəli təşkil etmək, sosial-mədəni ehtiyacları ödəməyə stimül yaratmaqdır. Mənfəət həm də iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək və büdcəyə vergi ödəməsini təmin etmək üçün əsas iqtisadi mənbədir.

Mənfəət müəssisənin xüsusi kapitalının artırılmasının əsas mənbəyidir. Bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət hesabına menecerlər investisiya və dividend siyasətini, müəssisənin inkişaf perspektivini müəyyən edirlər.

Bazar iqtisadiyyatında mənfəət müəssisənin əsas istehsal fondlarının və əmtəəlik məhsullarının yeniləşdirilməsinin hərəkətverici qüvvəsidir. Mənfəət, həmçinin müəssisə kollektivinin sosial rifah mənbəyidir. Müəssisə zəruri öhdəlikləri yerinə yetirdikdən sonra onun sərəncamında qalan mənfəət hesabına işçiləri maddi cəhətdən maraqlandırır, sosial-mədəni tədbirləri həyata keçirir və işçilərin sosial-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılmasını təmin edir.

Azərbaycanda müəssisə və təsərrüfat təşkilatlarının mənfəəti (mln. manat)

Cədvəl 1.2

İllər	Məbləğ, mln. Manat
2000	539.9
2005	2133.1
2010	19112.1
2014	23210
2015	16713.8

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri (2016).

Azərbaycan iqtisadiyyatında olan müəssisə və təşkilatların mənfəətinin dinamikasını yuxarıdakı cədvəlin məlumatları (Cədvəl 1.2) xarakterizə edir. Göründüyü kimi 2000-ci ildən başlayaraq mənfəət həcmi 2015-ci ilə qədər artmışdır. 2000-ci ildə iqtisadiyyatda mənfəətin həcmi 539.9 mln. manat olduğu halda, bu məbləğ 2015-ci ildə 16713.8 mln. manat olmuşdur.

Üçüncüsü, mənfəət büdcə gəlirlərinin təşkili mənbəyi kimi çıxış edir, mənfəətdən büdcəyə vergi ödənilir və bu yolla formalaşan büdcə vəsaiti qanunvericilik əsasında büdcə xərclərinin ödənilməsinə yönəldilir. Beləliklə, müəssisənin mənfəəti onun iqtisadi və sosial inkişafının əsas amilidir. Bu da müəssisənin sahibkarlıq fəaliyyətinin məqsədindən irəli gəlir. Ümumiyyətlə, bazar münasibətləri şəraitində, müəssisənin fəaliyyət məqsədi onun mülkiyyətini maksimuma çatdırmaq, mənfəəti maksimum artırmaq, idarəetmə üzrə maksimum mükafat almaq, sosial ehtiyacları maksimum ödəməkdən ibarətdir.

Büdcə gəlirlərində mənfəət vergisinin həcmi (mlrd. manat)

Cədvəl 1.3

İllər	Büdcə gəlirlərinin həcmi	Mənfəət vergisi	
		Məbləğ	Xüsusi çəkisi (%-lə)
2010	11403,1	1 429,9	0,13
2011	15700,7	2134,0	0,14
2012	17281,5	2252,1	0,13
2013	19496,3	2374,8	0,13
2014	18400,6	2302,5	0,13
2015	19438,0	2211,0	0,12

Mənbə: www.maliyye.gov.az/sites/default/files

Göründüyü kimi mənfəət vergisinin xüsusi çəkisi 2010-cu ildən 2015-ci ilə kimi 0,12-0,14 arasında dəyişmişdir.

Mənfəətin mütləq artması həmişə kollektivlərin əmək nailiyyətinin nəticəsi, istehsalın səmərəliliyini obyektiv ifadə etmir. Müəssisələrin mənfəətliliyi səviyyəsinə real qiymət verilməsi üçün texniki-iqtisadi amillər üzrə mənfəətin kompleks metodla təhlili zəruridir. İEO-də bazar münasibətlərinin zəruri şərti kimi, kommersiya fəaliyyətinin birinci və əsas məqsədi firmanın səhmdarlarının maddi marağını artırmaqdır, yəni firmanın adi səhmlərinin birja kursunu artırmaqdır. Yuxarıda göstərilən digər məqsədlər də firmanın siyasətinə təsir edir, lakin birinci məqsəd, yəni firmanın maddi marağı əsas və müəyyənədicidir. Mənfəətin artırılması iqtisadi və sosial inkişafın əsas məqsədidir. Mənfəətin artırılması müəssisənin əsas vəzifəsidir. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsi üçün müəssisə təsərrüfat fəaliyyətini maksimum səmərə ilə qurmalıdır. Firma və səhmdarlar həm gələcək, həm də indiki mənfəətin əldə edilməsində maraqlıdır. Mənfəətin maksimumlaşdırılması uzunmüddətli rentabellik hesabına qısa müddətlə təmin edilə bilər. Müasir şəraitdə ölkədə bazar iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə mənfəətlə işləyən müəssisələrin sayı artır, müəssisələrin iqtisadi-sosial inkişafı güclənir, büdcə gəlirlərinin formalaşmasında mənfəətin rolu daha da artır.

**Azərbaycan iqtisadiyyatı və onun ayrı-ayrı sahələrində mənfəətin dinamikası
göstəriciləri (mln. manat)**

Cədvəl 1.4

Mənfəət	2000	2005	2010	2014	2015
Cəmi	539.9	2133.1	19112.1	23210	16713.8
O cümlədən:					
Sənaye	337.6	1183.4	12452.4	21169	14508.9
Kənd təsərrüfatı	0.5	7.0	32.4	23.3	23.0
Nəqliyyat	72.4	401.2	191.1	128.4	186.8

Rabitə	-	180.1	308.8	443.9	364.3
Tikinti	29.6	127.9	220	488.2	786.7
Ticarət	2.4	140.9	248.5	219.6	202.9

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2016.

Yuxarıda verilmiş cədvəl məlumatları Azərbaycanın iqtisadiyyatı və onun ayrı-ayrı sahələrində mənfəətin həcmi və dinamikasını xarakterizə edir. Belə ki, iqtisadiyyatda ildən-ilə mənfəətin məbləği artmış, yəni 2000-ci ildəki 539.9 milyon manat 2015-cu ildə 16713.8 mln. manata çatmışdır ki, bunu da qənaətbəxş hesab etmək olar.

Mənfəətin funksiyalarını müəyyən etmək üçün müəssisənin rentabellik göstəricilərinin hesablanma üsulları da mühüm şərtlərdəndir. Mənfəətin mütləq məbləğinin həcmi ilə yanaşı onun rentabellik səviyyəsində müəyyən edilir. Rentabellik müəssisənin istehsalının səmərəliliyinin göstəricisidir. Müəssisənin mənfəəti işləməsi məsələlərini araşdırarkən onun kapital qoyuluşunu, istehsal xərclərini və satışın rentabellik göstəricilərindən istifadə edilir. Rentabellik müəssisənin əsas iqtisadi göstəricisi olmaqla, həmişə, mənfəətin müəyyən göstəricilərə olan nisbəti kimi müəyyən edilir. Kapitalın rentabelliyi mənfəətin kapitalla (aktivə) olan nisbəti ilə, xərc rentabelliyi mənfəətin maya dəyərinə (məsrəflərə) olan nisbəti ilə, satışın rentabelliyi mənfəətin qiymət məbləğinə (satışdan mədaxilə) olan nisbəti ilə müəyyən edilir.

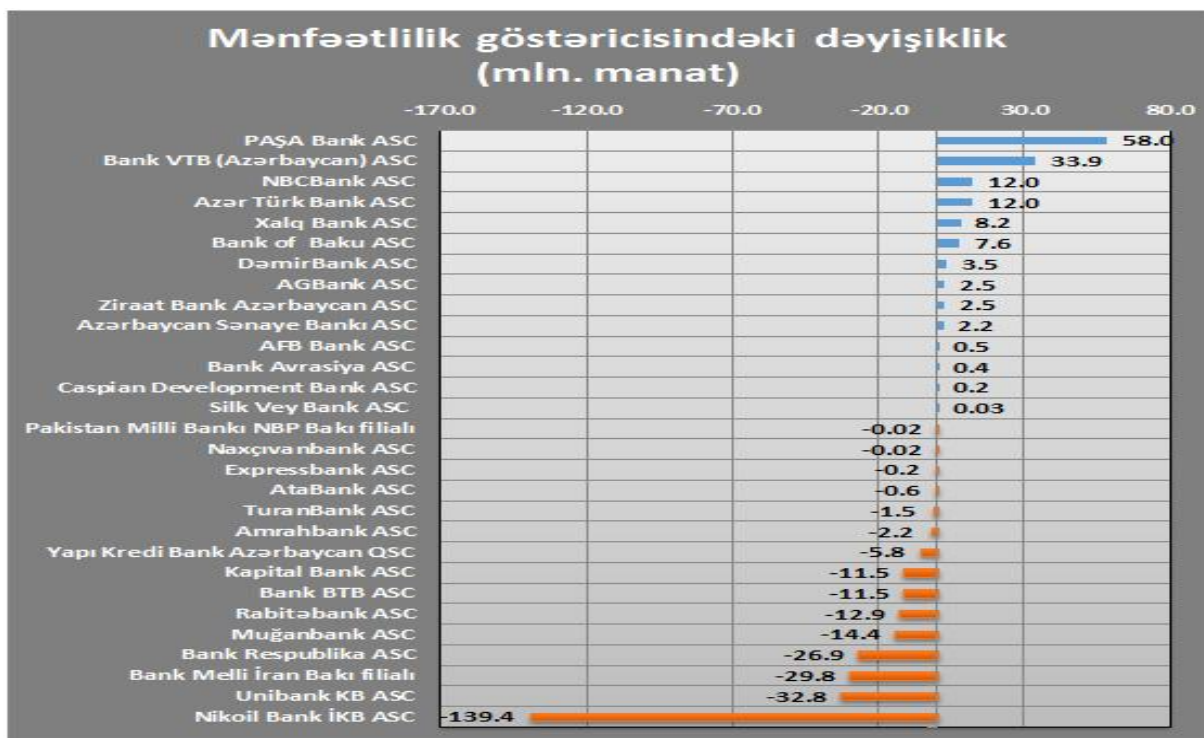
Satış rentabelliyi müəssisənin əsas fəaliyyətinin gəlirlik göstəricisinin xarakterizə edir. Menecerlər bu göstəricidən istifadə etməklə qiymət, satılan məhsulun miqdarı və eləcə də istehsal və satış məsrəfləri arasındakı qarşılıqlı asılılığa nəzarət edirlər.

Təcrübədə mənfəətin bir neçə formada müəyyən edilməsi qaydası tətbiq edilir. Ümumi mənfəət, balans mənfəəti, xalis mənfəət, müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət, vergiyə cəlb edilən mənfəət və s. Ümumi mənfəət-məhsul (iş

xidmətlərin) satışından, əsas fondların (torpaq sahəsi də daxil olmaqla), müəssisənin digər əmlakının satışından mənfəət və satışdan kənar əməliyyatlardan gəlir məbləği və bu əməliyyatlar üzrə xərclər məbləği arasındakı fərqdən ibarətdir.

2017-ci ildə açıqlanan statistik rəqəmlərə əsasən bankların xalis mənfəətinin dinamikasından aydın olur ki, 14 bank 2016-cı ili mənfəətlilik göstəricisinə yaxınlaşmış, 16 bankda isə geriləmə baş vermişdir. Bir neçə bank 2016-cı ildə ili mənfəətlə başa vursa da, digər banklar isə ili zərərlə başa vurmuşlar.

2016-cı ildə mənfəətlilik göstəricisinə görə ən böyük irəliləmə “Paşa Bank” ASC-də olmuşdur ki, ötən illə müqayisədə mənfəəti 58 mln. manat artım olmuşdur. İkinci yerdə isə “Bank VTB (Azərbaycan)” ASC gəlir. Baxmayaraq ki, bank 2017-ci ili də zərərlə başa vurub, lakin 2016-cı il ərzində “Bank VTB (Azərbaycan)” ASC bu zərəri 33,9 mln. manat azaldıb. Üçüncü yeri tutan “NBCBank” ASC də ötən il ərzində zərərini 12 mln. manat azaldıb.

Xərclər - məhsul, iş və xidmətlərin istehsalında istifadə olunan resurların alınması üçün çəkilən xərclərin pul formasında əks etdirilməsi.

Məsrəflər - resursların azalması (faktiki istifadəsi) və ya müəssisənin borc öhdəliklərinin artması.

Xərclər istehsalatda faktiki istifadə edilən zaman məsrəf olurlar. Məsrəflər gəlirlər tanınan dövrdə uçota alınır (hesablama metodu).

Misal üçün, istehsal üçün alınan materiallara verilən pul xərcdir. Materialların istehsalatda istifadəsi isə məsrəfdir.

Məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyəri istehsal (xidmət) prosesində istifadə olunan təbii ehtiyatların, xammalın, materialın, yanacaq, enerjinin, əsas fondların, əmək ehtiyatlarının qiymətləndirilmiş dəyərini, həmçinin onların istehsalına və satışına sərf edilən digər məsrəfləri özündə əks etdirir.

Məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərini əmələ gətirən məsrəflər onların iqtisadi məzmununa görə aşağıdakı elementlər üzrə qruplaşdırılır:

- 1) xammal, materiallar, yanacaq, elektrik enerjisi və digər təbii ehtiyatlar;
- 2) işçi heyətinin əməyindən istifadə olunması ilə onlara ödənilən əmək haqqı, mükafat və digər ödəmələr;
- 3) sosial fondlara, kadr hazırlığına və s. ayrılan pul vəsaiti;
- 4) əsas vəsaitlər, qeyri-maddi aktivlər və digər əmək alətlərinin istifadə olunması ilə onların dəyərinə köhnəlmə (amortizasiya) hesablanır və həmin məbləğ daxil edilir;
- 5) sair məsrəflər.

Maya dəyərinin aşağıdakı növləri fərqləndirilir

1. Operativ formalaşmasına görə:

- a) Faktiki maya dəyəri
- b) Plan maya dəyəri

2. Xərclərin tam daxil edilməsinə görə:

- a) Sexin maya dəyəri
- b) Ümumistehsal maya dəyəri
- c) Tam maya dəyəri (ümumistehsal + satış)

3. İstehsal edilən məhsulun həcminə görə:

- a) Bir ədədin maya dəyəri
- b) Cəm istehsalın maya dəyəri

Sənaye müəssisələrində məhsul istehsalına məsrəflərin ümumi həcminə təsir göstərən birinci dərəcəli amillər aşağıdakılardır:

- 1) məhsul istehsalının həcmnin dəyişilməsi;
- 2) məhsul istehsalı strukturunun dəyişilməsi;
- 3) məhsul istehsalına dəyişən xərclərin səviyyəsinin dəyişilməsi;
- 4) daimi xərclər məbləğinin dəyişilməsi.

Bir qayda olaraq, məhsul istehsalının həcmi artdıqca ancaq dəyişən xərclər artır, müəssisənin istehsal gücü dəyişilməyən şəraitdə daimi xərclər dəyişməz qalır. Daimi (sabit) və dəyişən xərclər ayrı-ayrılıqda hesaba alınan şəraitdə məhsul istehsalına məsrəflərin cəmi (M_d) aşağıdakı formulada ifadə olunur:

$$M_d = D^x \times K + S^x$$

Burada D^x -məhsul vahidi istehsalına dəyişən xərclər;

K - məhsul istehsalının natural ifadədə miqdarı;

S^x -daimi (sabit) xərclərin mütləq məbləğidir.

3.2. Mənfəətin səviyyəsinə təsir göstərən maliyyə risklərinin idarə olunmasında daxili maliyyə nəzarətinin rolu

Bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində hər bir təsərrüfat subyekti maksimum mənfəət əldə etməyə can atır. Maksimum mənfəət əldə etmək üçün mülkiyyətdə və sərəncamda olan vəsaitlərdən, material qiymətlilərindən, əmlakdan və s.-dən maksimum səmərəli istifadə edilməsini tələb edir.

Bununla yanaşı təsərrüfat subyektlərinin əldə etdikləri mənfəət səviyyəsinə təsərrüfat prosesində baş verən maliyyə və eləcə də əməliyyat riskləri təsir göstərir. Bu cür risklərdən kompensasiya olunmaq üçün daxili maliyyə nəzarətinin rolu əvəzsizdir.

2015-ci ildə müəssisə və təşkilatların fəaliyyətlərinin maliyyə nəticələri (mln. manat)

Cədvəl 1.5

	Mənfəət	Zərər
Cəmi	19112.1	845.3
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	32.4	4.7
Sənaye, o cümlədən		
Mədənçıxarma sənayesi	16514.3	490.1
Emal sənayesi	263.2	60.0
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı və bölüşdürülməsi	877.8	-
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	-	49.9
Tikinti	229.3	42.0
Ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri	210.2	16.0
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	191.1	92.0
İnformasiya və rabitə	308.8	8.0

Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	235.9	37.2
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	54.7	8.0
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	194.4	37.4

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri.

Daxili nəzarət dedikdə ictimai orqanlar və struktur bölmələr tərəfindən müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə nəzarət başa düşülür. Daxili nəzarət proseduruna maliyyə-təsərrüfat planı çərçivəsində əməliyyatların həyata keçirilməsi proseduru, həmçinin qeyri-standart əməliyyatların aşkarlanması və yerinə yetirilməsi üzrə prosedurlar daxildir. Daxili nəzarət proseduruna riskləri idarəetmə də daxildir.

Daxili maliyyə nəzarət maliyyə və əməliyyat risklərini, həmçinin vəzifəli şəxslər tərəfindən hər cür sui-istifadə etmə hallarını operativ surətdə aşkar etmək, onların qarşısını almaq və məhdudlaşdırmaq imkanı yaradır. Bununla belə lazımı qaydada təşkil olunmuş daxili maliyyə nəzarəti müəssisənin xərclərini azaldır və onun resurslarının səmərəli şəkildə idarə olunmasına kömək edir.

Müəssisənin onun maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə nəzarət üzrə qüvvədə olan sistem investorların təsərrüfatın və onun idarə orqanlarına etibarının təmin olunmasına yönəldilmişdir. Belə nəzarətin əsas məqsədi səhmdarların kapitalının və cəmiyyətin aktivlərinin müdafiəsidir.

Bu məqsədə aşağıdakı məsələləri həll etməklə nail olmaq olar:

- 1) maliyyə-təsərrüfat planının qəbul edilməsi və yerinə yetirilməsinin təmin olunması;
- 2) daxili nəzarətin səmərəli prosedurlarının müəyyənləşdirilməsi və onlara riayət olunmasına şərait yaradılması;

- 3) cəmiyyətdə səmərəli və şəffaf idarəetmə sisteminin təmin olunması, o cümlədən cəmiyyətin icra orqanları və vəzifəli şəxsləri tərəfindən sui-istifadə hallarının qarşısı alınması və aradan qaldırılması;
- 4) maliyyə və əməliyyat risklərinin qarşısının alınması, aşkar olunması və məhdudlaşdırılması;
- 5) cəmiyyətin istifadə etdiyi və ya aşkarladığı maliyyə informasiyasının doğruluğunun təmin olunması.

“Daxili nəzarət təşkilatının əməliyyatlarının yaxşılaşdırılması və əlavə dəyərin yaradılması ilə bağlı nəzərdə tutulmuş obyektiv qiymət qoyma və konsultasiya fəaliyyəti ilə məşğul olan müstəqil xidmətdir. O, təşkilata riskləri idarəetmə, nəzarət və idarə etmə proseslərinin səmərəliliyin artırmaqla və qiymət qoymaya sistemli, nizama salınmış münasibət əlavə edərək öz məqsədlərinə nail olmaqda kömək edir.”

Daxili nəzarət təşkilatın daxili nəzarət sisteminin arasıkəsilməyən monitorinqinin və onun daxili kapitala qiymət qoyma prosedurunun bir hissəsidir. Çünki daxili nəzarət təşkilatının müəyyən olunmuş metodika və prosedurlarına riayət olunmasına və adekvatlığına müstəqil qiymət qoymanı təmin edir.

Ümumi planda daxili nəzarətə aşağıdakılar daxildir:

- daxili nəzarət sisteminin adekvatlığının və səmərəliliyinin yoxlanılması və qiymətləndirilməsi;
- riskləri idarə etmə prosedurunun və risklərin qiymətləndirilməsi metologiyasının tətbiqinin və səmərəliliyinin yoxlanılması;
- elektron informasiya sistemi və elektron bank xidmətləri daxil olmaqla menecment və maliyyə informasiyası sistemlərinin yoxlanılması;

- maliyyə hesabatlarının və mühasibat uçotu qeydlərinin dəqiqliyinin və doğruluğunun yoxlanılması;
- aktivlərin saxlanması vasitələrinin yoxlanılması;
- təşkilatın kapitalının qiymətləndirilməsi sisteminin onun riskə qiymət qoyması ilə əlaqədar yoxlanılması;
- əməliyyatların faydalılığının və səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi;
- həm daxili nəzarətin konkret prosedurlarının fəaliyyətinin, həm də tranzaksiyaların testlə yoxlanılması;
- hüquqi və nizamlayıcı tələblərə, davranış məcəllələrinə riayət olunmasının, metodika və prosedurların həyata keçirilməsinin təmin olunması üçün təsis edilmiş sistemlərin yoxlanılması;
- nizamlaşdıran hesabatın doğruluğunun və vaxtında olmasının testlə yoxlanılması;
- xüsusi tədqiqatların aparılması.

Daxili nəzarətə nəzarət planı, əlçatan informasiyanın yoxlanılması və qiymətləndirilməsi, nəticələrin bildirilməsi və tövsiyələrə riayət olunmasının və problemlərinin həl olunmasının izlənməsi daxildir. Aşağıdakılar da daxil olmaqla daxili nəzarətin müxtəlif tipləri vardır:

- maliyyə nəzarəti, onun məqsədi-mühasibat uçotu və informasiya sisteminin, onların əsasında hazırlanmış maliyyə hesabatlarının yoxlanılması; etibarlılığını qiymətləndirmək;
- riayət etmə nəzarəti, onun məqsədi – qanunlara, qanunla bağlı aktlara, metodika və prosedurlara riayət edilməsinin təmin olunması üçün yaradılmış sistemlərin keyfiyyətini və müvafiqliyini qiymətləndirmək;
- əməliyyat nəzarəti, onun məqsədi-digər sistem və prosedurların keyfiyyətini və müvafiqliyini qiymətləndirmək, təşkilati strukturları tənqidi təhlil etmək və

üzərlərinə qoyulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün yetərliyi qiymətləndirmək;

- menecment nəzarəti, onun məqsədi – təşkilatın qarşıya qoyduğu məqsədlər çərçivəsində nəzarətə və riskə menecmentin yanaşma üsullarının keyfiyyətini qiymətləndirmək.

Təsərrüfat subyektlərində maliyyə riskinin müəyyənləşdirilməsi, qiymətləndirilməsi, nəzarət edilməsi və yoxlanılması üçün iqtisadi subyektlərdə Risklərin İdarə Edilməsi Komitəsi tərəfindən hazırlanmış və nəzarətedicilər ilə razılaşdırılmış prosedurları təsdiq etməlidir. Bu prosedurlara aşağıdakıları daxil etmələr:

- 1) Maliyyə-təsərrüfat prosesinin reallaşdırılmasına nəzarəti ictimai orqanlar və struktur bölmələri daxili nəzarət vasitəsi ilə həyata keçirirlər. Daxili nəzarət proseduruna maliyyə-təsərrüfat planı çərçivəsində əməliyyatların reallaşdırılması, həmçinin də qeyri-standart əməliyyatların aşkarlanması və yerinə yetirilməsi üzrə prosedurlar daxildir. Daxili nəzarət proseduruna riskləri idarəetmə də daxildir.
- 2) İndiki halda iqtisadi inkişafın müasir mərhələsində köhnə nəzarət sisteminin yenidən qurulması, təzələnməsi, təkmilləşdirilməsinə də ehtiyac duyulur. Daxili maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi, ilk növbədə olaraq, nəzarətin ən müasir mexanizmlərinin təşkilini və fəaliyyət göstərməsini;
- 3) Tədqiqat işinin predmetini həm təkrar istehsalın bütün mərhələlərini və idarəetmənin səviyyələrini və həmçinin də təsərrüfatdaxili pul vəsaitləri, maddi qiymətlilər üzrə daxili nəzarəti əks etdirir. Birinci halda daxili maliyyə nəzarətinin predmeti təsərrüfatdaxili istehsal münasibətlərini əks etdirən iqtisadi subyektlərin istehsal, bölgü və məhsul mübadiləsi prosesində

əmələ gələn maliyyə münasibətlərdir. İkinci halda daxili maliyyə nəzarətinin predmeti təsərrüfatdaxili maliyyə vəsaitlərinin həm formalaşması mərhələsində, həm də onun bölüşdürülməsi və istifadəsi mərhələlərində konsolidasiya olunmuş vəsaitləridir;

- 4) Qiymətləndirmə kartları: bu kartlar keyfiyyət qiymətləndirməsinin kəmiyyətə ifadə edilməsini təmin edir və müxtəlif növ maliyyə riski təhlükələrinin nisbi dərəcəsini yaradır. Bəzi qiymət ölçüləri spesifik fəaliyyətə xas risklərə aid ola bildiyi halda, digərləri bir neçə fəaliyyət istiqamətlərinə aid ola bilər. Qiymət ölçüləri daxili risklərə aid ola bildiyi kimi, həmin risklərin qarşısını almaq üçün nəzərdə tutulan daxili prosedurlara da aid ola bilər. Bundan əlavə, qiymətləndirmə kartları biznes bölmələrində iqtisadi kapitalın, maliyyə risklərinin tənzimlənməsi və nəzarət edilməsi üzrə fəaliyyəti nəzər almaqla bölüşdürülməsi məqsədi ilə tətbiq edilə bilər;
- 5) Azərbaycanın və digər ölkələrin elm xadimlərinin daxili maliyyə nəzarəti əsərləri, Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericilik bazası;
- 6) Ölçülmə: təsərrüfat subyekti maliyyə riskinin miqdarını müxtəlif yanaşmalardan istifadə etməklə ölçə bilər. Məsələn, təsərrüfat subyektinin keçmiş zərər təcrübəsi, onun maliyyə riskinin miqdarını ölçmək, riski azaltmaq və nəzarət etmək siyasətini yaratmaq üçün vacib məlumatla təmin edə bilər. Bu informasiyadan səmərəli istifadə edilməsinin yolu, ayrı-ayrı zərər hadisələri üzrə risklərin baş vermə tezliyini, ciddiliyini və digər lazımı informasiyanı sisteməlik olaraq qeyd etmək və izləmək üçün struktur yaratmaqdır. Təsərrüfat subyekti, həmçinin zərər haqqında daxili və xarici

məlumatları, ssenari təhlillərini və keyfiyyətin qiymətləndirilməsi üzrə amilləri ilə birləşdirə bilər.

Risk problemi müasir dövrdə iqtisadiyyatın bütün sferalarında mövcuddur. Bu istiqamətdə maliyyə sahəsini xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində “risk” anlayışı hər bir sahibkarda müəyyən dərəcədə qorxu yaradır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində risk sahibkarlıq fəaliyyətinin mühüm elementi kimi çıxış edir.

İqtisadiyyatda qeyri-sabitlik yarandıqda, yəni böhran şəraitində risk ehtimalı daha da artır. Müasir dövrdə qlobal iqtisadi böhran şəraitində risk elementi daha da genişlənməmişdir. Bu da iqtisadiyyatda zərərlə işləyən müəssisələrin sayının və zərər məbləğinin durmadan artmasına səbəb olmuşdur.

Beləliklə, risk-müəssisələrdə istehsal və satış planlarının yerinə yetirilməsi proseslərində kənarlaşmaların baş verməsi imkanı deməkdir.

Risk-itkinin (zərərin) baş verməsi ehtimalıdır. Yəni, planlaşdırılan gəlir (mənfəət) əvəzinə zərərin əmələ gəlməsidir.

Riskin özündə müəyyən xüsusiyyətləri var. Məsələn, qeyri-müəyyənlik, gözlənilməzlik, qeyri-əminlik və s.

Bazar münasibətləri şəraitində riskin güclənməsi problemi aktuallaşır.

Risk özü də təsnifləşdirilir və belə təsnifləşdirmə aşağıdakı əlamətlərlə xarakterizə olunur:

- 1) Təsərrüfat fəaliyyətinin növlərinə görə;
- 2) Təzahür əlamətinə görə;
- 3) Maliyyə vasitəçiliyinin növlərinə görə.

Təsərrüfat fəaliyyətinin növlərinə görə risklər aşağıdakılara ayrılır:

- 1) Sahibkarlıq riski;
- 2) İstehlak riski.

Sahibkarlıq risklərinə istehsal, kommersiya və maliyyə riskləri daxildir.

Maliyyə alətləri ilə əməliyyatlar maliyyə riskləri ilə müşayiət olunur. Müəssisələrdə maliyyə hesablaşmalarından istifadə edənlər məlumat təminatçıları maliyyə alətlərinin risk dərəcəsini qiymətləndirməyə imkan verir.

Maliyyə əməliyyatlarına daxildir:

- 1) Debitor və kreditor borcları;
- 2) Cari əməliyyatlar üzrə kreditor borcları: istiqrazlar, kreditlər, veksellər, fyuçerslər, faizlər və s.

Beləliklə, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, müəssisələrdə maliyyənin idarə olunması mexanizminin alətləri ilə əməliyyatlar zamanı maliyyə risklərinin baş vermə ehtimalı var.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sahibkarların əsas məqsədi rəqabət şəraitində minimum xərc çəkməklə maksimum gəlir əldə etməkdir. Bu məqsəd isə qoyulan kapitalın bu fəaliyyətdən əldə edilən maliyyə gəlirlərinin ölçülməsini tələb edir. Belə şəraitdə risk (itki) ehtimalı həmişə var və burada əsas məsələ həmin itkinin düzgün qiymətləndirilməsidir və itkinin minimuma çatdırılması (riskin səviyyəsinin aşağı salınması) üçün konkret tədbirlərin qəbul edilməsidir.

Maliyyə risklərinin bir sıra aşağıdakı növləri var:

- 1) Valyuta riski;
- 2) Bazar riski;

3) Faiz riski.

Valyuta riski- o riskdir ki, xarici valyutanın dəyişmə kursunun dəyişməsi nəticəsində maliyyə alətinin dəyərinin dəyişməsidir.

Risqləri müxtəlif əlamətlərinə görə təsnifləşdirmək olar. Həmin əlamətlərə aşağıdakılar daxildir:

- 1) Təsərrüfat fəaliyyətinin növlərinə görə risklər;
- 2) Baş vermə əlamətinə görə risklər;
- 3) Maliyyə vasitəçiliyinin növlərinə görə risklər.

Təsərrüfat fəaliyyətinin növlərinə görə risklərə daxildir: sahibkarlıq və istehlak riskləri. Sahibkarlıq riskinə isə istehsal, kommersiya və maliyyə riskləri aid edilir.

Maliyyə vasitəçiliyinin növünə görə risklərə bank, sığorta və investisiya riskləri daxildir.

Baş vermə əlamətinə görə isə risklərə indiki və gələcək dövrün riskləri aid edilir.

Sahibkarlıq riskinə daxil olan istehsal riski müəssisənin istehsal prosesində meydana çıxır. İstehsal riskinə səbəb isə istehsalın planlaşdırılan həcmnin azalması, material, əmək xərclərinin artması və s. ola bilər.

Sahibkarlıq riskinin bir növünü də kommersiya riski təşkil edir. Riskin bu növü hazır məhsulun satışı, xammal və materialların alışı, qiymətlərin yüksəlməsi, tədavül xərclərinin artması və s. ilə əlaqədardır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Respublikamızda dərin sosial-iqtisadi dəyişikliklərin getdiyi, büdcə və vergi intizamının möhkəmləndirilməsinin dövlət siyasətində üstünlük təşkil etdiyi, azad və sosialyönümlü vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar olduğu indiki şəraitdə daxili maliyyə nəzarətinin rolu və əhəmiyyəti getdikcə artır.

Daxili maliyyə nəzarəti maliyyə nəzarətinin əsas formalarındandır. Daxili maliyyə nəzarətinin əsas məqsədi bilavasitə təsərrüfat subyektinin maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsi, təsərrüfatdaxili maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi, müəssisənin sabit və dayanıqlı inkişafı, bu və ya digər pul fondları vəsaitlərinin yaradılması və istifadə olunmasında müvafiq qanunvericilik aktları və müəssisədaxili qəbul edilmiş normalar əsasında aparılmasına nail olmaqdır.

Daxili nəzarət dedikdə ictimai orqanlar və struktur bölmələr tərəfindən müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə nəzarət başa düşülür. Daxili nəzarət proseduruna maliyyə-təsərrüfat planı çərçivəsində əməliyyatların həyata keçirilməsi proseduru, həmçinin qeyri-standart əməliyyatların aşkarlanması üzrə prosedurlar daxildir. Daxili nəzarət proseduruna riskləri idarəetmə də daxildir.

Daxili maliyyə nəzarətinin rolu keçmiş iqtisadi sistemdə çox kiçik idi və müəssisə daxilində məhdud çərçivədə həyata keçirilirdi. Müasir dövrdə iqtisadiyyatın bütün sahələrində, o cümlədən müəssisələrin təsərrüfat-iqtisadiyyat fəaliyyətinə maliyyə nəzarəti sahəsində əhəmiyyətli işlər aparılır.

Müasir dövrdə daxili maliyyə nəzarəti sistemində mövcud olan əsas problemlərdən biri daxili maliyyə nəzarəti üzrə zamanın tələblərinə uyğun vahid qanunvericilik aktının və ya vahid konsepsiyasının olmamasıdır.

Müəssisə və təşkilatlar üçün “Daxili maliyyə nəzarəti”nin aparılmasının vahid qaydalarının müəyyən edilməsi və həmçinin də bu qaydalar çərçivəsində

daxili normativlərin hazırlanması aparılan nəzarət sisteminin effektivliyinin artırılmasına, mənfəətin yüksək səviyyədə saxlanılmasına əlavə imkanlar yaradacaqdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, daxili maliyyə nəzarət sahəsində aşağıda qeyd edilən istiqamətlər üzrə zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi labüddür:

1) daxili nəzarət tədbirləri üzrə normativ-hüquqi bazanın müasir dövrün şərt və tələblərinə müvafiq olaraq təkmilləşdirilməsi;

2) daxili nəzarət üzrə potensial bazanın və kadr ehtiyatlarının artırılması;

3) daxili nəzarət tədbirləri zamanı aşkara çıxarılan mənfi halların aradan qaldırılmasının ciddi nəzarət mexanizmlərinin tətbiqi;

4) daxili nəzarət tədbirləri üzrə normativ-hüquqi bazanın iqtisadiyyatda baş verən dəyişikliklərə çevik uyğunlaşdırılması;

5) daxili nəzarətin gücləndirilməsi sahəsində kadr ehtiyatlarının bilik və bacarıq səviyyəsinin artırılması məqsədi ilə təlim və seminarların təşkili ilaxır.

Daxili maliyyə nəzarəti sisteminin effektivliyinin təmin edilməsində mövcud olan əsas problemlərindən biri də yol verilmiş nöqsanlara görə cəza tədbirlərinin kifayət qədər yumşaq olmasıdır.

Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi subyektlərin əldə etdikləri mənfəət səviyyəsi mülkiyyət və sərəncamlarında olan torpaq, tikili, avadanlıqdan; qeyri-maddi aktivlərdən; pul vəsaitlərindən və s.-dən səmərəli və məqsədyönlü istifadədən asılıdır.

2016-cı ilin İş planına uyğun olaraq hesabat ilində dövlət büdcəsi və büdcədən kənar dövlət fondlarının vəsaitləri üzrə 12-si təhlil işi olmaqla 77, Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsi üzrə isə 10-u təhlil olmaqla 19 nəzarət tədbirinin başlanılması ilə bağlı qərar qəbul edilmişdir.

Dövlət büdcəsinin gəlirlərini əhatə edən tədirlərin sayı 8 olmuş, büdcə xərcləri üzrə 63, dövlət zəmanəti ilə alınmış kreditlər üzrə 2, büdcədən kənar dövlət fondlarının vəsaitləri ilə bağlı 4 audit keçirilmişdir. Hesabat ilində 2 (iki) analitik təhlil növbəti ilə keçirilmiş, 2 nəzarət tədbirinin nəticələrinə məxfi qaydada baxılmış və 1 (bir) auditin nəticələrinin yekunlaşdırılmaması səbəbindən həmin tədbirlə bağlı məlumatlar növbəti ildə fəaliyyətlə bağlı Hesabata daxil ediləcəkdir. Ümumilikdə 2016-cı ildə auditlə əhatə edilmiş qurumların sayı 155 olmuşdur.

Aparılmış təhlillər və müşahidələr göstərir ki, həm say, həm də məbləğdə xüsusi çəkisinə görə əsaslı təmir-tikinti işlərinin yerinə yetirilməsində, mühasibat uçotunun təşkili və hesabatlılığın təmin edilməsində, büdcə qanunvericiliyinin tələblərinə riayət olunmasında və satınalmaların keçirilməsində yol verilmiş nöqsanlar xüsusilə seçilir.

Vəsaitlərin səmərəsiz istifadə edilmə halları da diqqətdə saxlanılmışdır. Bu sahədə əsas məqsədimiz həmin halların yaranma səbəblərini müəyyən etmək və müvafiq təkliflərlə çıxış etməkdir. Ümumilikdə, hesabat ilinin nəticələrinə əsaslanaraq, Hesablama Palatası hesab edir ki, qurumlar tərəfindən həmin istiqamətlərə 82,9 mln. manat məbləğində vəsait yönəldilmişdir.¹⁶

Ən sonda fikrimi Azərbaycan İqtisadçılar İttifaqı sədrinin müavini, iqtisadiyyat üzrə fəlsəfə doktoru Elşad Səmədzadənin fikri ilə tamamlamaq istədim: “Ən güclü nəzarət vicdandır”.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. 1995-ci il 12 noyabr;
2. Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsi. Bakı-2017;
3. “Auditor xidməti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”. 1994-cü il 16 sentyabr;
4. “Hesablama Palatası haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” 1999-cu il 2 iyul;
5. “Maliyyə Nazirliyinin 3 iyul 2000-ci il “Əmlakın və öhdəliklərin inventarizasiyasına dair Qaydalar”ı;
6. Milli Mühasibat Uçotu Standartları-Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 2007-ci il 23 iyul tarixli I-73/1 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmiş;
7. “Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti tərəfindən nəzarət tədbirlərinin planlaşdırılması, aparılması və nəticələrinin rəsmiləşdirilməsi Qaydaları”nın təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin 15.02.2013-cü il tarixli Qərarı;
8. e-qanun.az
9. Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının rəsmi internet səhifəsi-
<http://www.sai.gov.az/>;
10. “Vergi nəzarəti” Dəmət Bağırov Bakı – 2006;
11. “Maliyyə” Dəmət Bağırov, Mirələm Həsənlı Bakı-2011;
12. Sosial-iqtisadi inkişafın maliyyə-büdcə parametrlərinin tənzimlənməsi: Monoqrafiya /Ə.Ələkbərov; AMEA İqtisadiyyat İnstitutu.- B.: Elm, 2007.- 449 s.
13. “Maliyyə Nəzarəti” Bəybala Xankişiyev- 2002;
14. “Büdcə uçotu” Bəybala Xankişiyev Bakı – 2000;

15. “Təftiş və nəzarət” R.Hacıyev -1999;
16. “Azərbaycanda maliyyə nəzarəti və audit” elmi-praktik konfransın materialları –Azərnəşr, 1999;
17. “Audit. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti” – Bakı, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı, 2001;
18. “Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və İNTOSAI-in 21-ci Simpoziumu: Ali Audit İnstitutları və vətəndaşlar arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi”- 2011;
19. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi Azərbaycan İqtisadçılar İttifaqı Avropa Daxili Audit İnstitutları Konfederasiyası Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Azərbaycan Universiteti “Audit-Azərbaycan İnstitutu” İctimai Birliyi Daxili Audit: Reallıqlar və Perspektivlər-Bakı 2012;
20. Данилевски И. Й,Степашин С. В. «Аудит эффективности как важнейшая форма государственного финансового контроля» [Электронный ресурс] — Доступ из <http://www.ach.gov.ru/ru/>;
21. Чхиквадзе В. В. «Организационно-правовые основы государственного финансового контроля в зарубежных странах» [Электронный ресурс] — Доступ из <http://www.justicemaker.ru/>;
22. Белобжетски И, А. Контроль и ревизия : учеб.пособие. — Москва: КНОРУС, 2006;
23. Уткин Й. М. Контроль и ревизия : учеб.пособие. — Москва: ИНФРА-М, 2007;
24. Родионов В. М. Внутренний контроль и аудит. — Москва: Финстатинформ, 2001;
25. Козирин А. Н, Петрухин А.А. Судебная бухгалтерия: Курс лекций. — Москва: Книжный мир, 2005;

26. М.В.Мельник, А.С.Пантелеев, А.Л.Звездин. Ревизия и контроль : учебник. — Москва: КНОРУС, 2006;
27. Соколов Б.Н., Рукин В.В. Системы внутреннего контроля (организация, методика, практика). — Москва: Экономика, 2007;
28. Соколов Б.Н., Рукин В.В. Системы внутреннего контроля (организация, методика, практика). — Москва: Экономика, 2007.
29. <http://www.intosai.org>;
30. “Strategic Plan of INTOSAI 2011-2016”-2010;
31. “Strategic Plan of ECOSAI 2015-2017”-2014;

UNEC-in Magistratura Mərkəzinin magistrı İsmayılov Xəyal Şəfaqət oğlunun

“Müəssisənin mənfəətinin artırılması məqsədi ilə daxili maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi” mövzusunda yazdığı dissertasiya işinin

REFERATI

Mövzunun aktuallığı. Maliyyə nəzarəti ölkədə maliyyə resurslarının formalaşması, bölgüsü və istifadə edilməsi prosesinin qanuniliyinə, məqsədəuyğunluğuna və effektivliyinə nəzarət edilməsi sahəsində həyata keçirilməsi tədbirlərinin məcmusuudur.

Beləliklə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə nəzarəti dövlət idarəçiliyində aparıcı rola malikdir.

Aparılma subyektlərinə görə maliyyə nəzarəti dövlət və qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinə ayrılır. Qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinə daxili, yəni təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti: auditor nəzarəti daxildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, təsərrüfat subyektinin yaxşı fəaliyyəti, rentabelliyyənin yüksəldilməsi, mənfəətinin həcmnin artırılması, aktivlərinin genişləndirilməsi üçün səmərəli idarəetmə sisteminin mövcudluğunu zəruri edir. Səmərəli idarəetmə sisteminin vacib elementi kimi isə təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti çıxış edir.

Daxili maliyyə nəzarəti müəssisədə idarəetmənin əsas funksiyalarını təşkil edir. Bu nəzarət idarəetmə qərarlarının səmərəliliyini və əsaslandırılmış olduğunu qiymətləndirmək məqsədi ilə daim təşkilatın işinin yoxlanılmasını həyata keçirən bir sistemdir. Təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti müəssisə rəhbərini vaxtında məlumatlandırır və baş verən nöqsanların aradan qaldırılmasını və risklərin azaldılmasını təmin edir. Beləliklə, daxili maliyyə nəzarəti vasitəsi ilə idarəetmə orqanı idarəolunan obyektin real vəziyyəti haqqında zəruri məlumatı alır,

idarəetmə qərarlarını qəbul edir və həyata keçirir. Bu nöqteyi-nəzərdən mövcud magistr dissertasiyasının mövzusu müasir dövrdə aktualıq təşkil edir.

Tədqiqat işinin predmeti və obyektı. İşinin tədqiqat predmetini həm təkrar istehsalın bütün mərhələlərini və idarəetmənin səviyyələrini və həmçinin də təsərrüfatdaxili pul vəsaitləri, maddi qiymətliyə üzərində daxili nəzarəti əks etdirir. Birinci halda daxili maliyyə nəzarətinin predmeti təsərrüfatdaxili istehsal münasibətlərini əks etdirən iqtisadi subyektlərin istehsal, bölgü və mübadilə prosesində əmələ gələn maliyyə münasibətləridir. İkinci halda daxili maliyyə nəzarətinin predmeti təsərrüfatdaxili maliyyə vəsaitlərinin həm formalaşması, həm də onun bölüşdürülməsi və istifadəsi mərhələlərində konsolidasiya olunmuş vəsaitlərdir. Tədqiqat işinin obyektini isə müəssisə, idarə və təşkilatların maliyyə hesabatları, nəticələri gəlir, mənfəət, maya dəyəri təşkil edir.

Tədqiqatın predmetini maliyyə nəzarəti sferasında maliyyə münasibətləri təşkil edir. Tədqiqatın obyektini isə daxili gəlir, mənfəət, maya dəyəri və nəzarəti həyata keçirən subyektlər təşkil edir.

Tədqiqatın əsas məqsədi və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi yeni iqtisadi şəraitdə daxili maliyyə nəzarətinin zəruriliyinin, məqsəd və vəzifələrinin öyrənilməsi, bu sahə ilə bağlı müxtəlif nəzəri yanaşmaların sistemləşdirilməsi, daxili maliyyə nəzarəti sistemində mövcud problemlərin araşdırılması və onun effektivliyinin artırılması yollarını müəyyənləşdirməkdir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmaq və rentabelliğini təmin etmək istiqamətində daxili maliyyə nəzarətinin rolu ilə əlaqədar məsələləri izah etmək və təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti sistemini təkmilləşdirmək məqsədi ilə bir sıra təkliflər hazırlamaqdır.

Magistr dissertasiyasının vəzifələri: 1) Maliyyə nəzarətinin mahiyyətini və məqsədini müəyyənləşdirmək; 2) Maliyyə nəzarətinin növlərini, formalarını və

metodlarını araşdırmaq; 3) Dövlət və qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti ilə əlaqədar məsələləri araşdırmaq; 4) Müasir dövrdə təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti ilə əlaqədar məsələləri izah etmək; 5) Daxili auditin müəssisənin idarə olunmasında rolunu və zəruriliyini göstərmək; 6) Müəssisə mənfəətinin səviyyəsinin və dinamikasının qiymətləndirilməsində daxili maliyyə nəzarət sisteminin rolunu göstərmək və bu istiqamətdə müəyyən təkliflər irəli sürmək.

Tədqiqat işinin nəzəri və metodoloji əsasları. Azərbaycanın və xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərinin daxili maliyyə nəzarəti haqqında əsərləri, Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericilik bazası, normativ-hüquqi aktları təşkil edir. Maliyyə nəzarəti ilə əlaqədar məsələlər öz əksini Azərbaycanın iqtisadçı alimlərindən professor D. A. Bağirovun, i.e.d. İ. M. Abbasovun, və P. Hacıyevin rusiyalı alimlərdən N. P. Yefimovanın, D. M. Obeyankonun, L. N. Obeyannikovun, S. O. Şoxinin və s.-nin əsərlərində tapmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Mövzunun tədqiqi nəticəsində aşağıdakılar müəyyən olunub:

- 1) daxili nəzarət tədbirləri üzrə normativ-hüquqi bazanın müasir dövrün şərt və tələblərinə müvafiq olaraq təkmilləşdirilməsi;
- 2) daxili nəzarət üzrə potensial bazanın və kadr ehtiyatlarının artırılması;
- 3) daxili nəzarət tədbirləri zamanı aşkara çıxarılan mənfə halların aradan qaldırılmasının ciddi nəzarət mexanizmlərinin tətbiqi;
- 4) daxili nəzarət tədbirləri üzrə normativ-hüquqi bazanın iqtisadiyyatda baş verən dəyişikliklərə çevik uyğunlaşdırılması;
- 5) daxili nəzarətin gücləndirilməsi sahəsində kadr ehtiyatlarının bilik və bacarıq səviyyəsinin artırılması məqsədi ilə təlim və seminarların təşkili ilaxır;
- 6) Maliyyə nəzarətinin mahiyyəti dəqiqləşdirilib;
- 7) Müəssisənin idarəolunmasında maliyyə nəzarətinin rolu göstərilib;

8) Maliyyə nəzarətinin metodları, formaları və növləri tədqiq olunub;

9) Müəssisənin maliyyə nəticələrinin qiymətləndirilməsində daxili maliyyə nəzarətinin rolu və əhəmiyyəti göstərilmişdir;

10) Müəssisənin rentabelliği və mənfəəti üzərində nəzarətin aparılmasında daxili maliyyə nəzarəti və daxili auditin rolu və zəruriliyi göstərilmiş və müəyyən təkliflər irəli sürülmüşdür.

Təsərrüfatdaxili vəsaitlər üzərində daxili maliyyə nəzarətini reallaşdıran şəxslərin fəaliyyəti mövcud iqtisadi şəraitin tələbləri nəzərə alınmaqla qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsindən birbaşa olaraq asılıdır. Eyni zamanda daxili maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsəduyğundur.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın elmi nəzəri və praktiki nəticələrindən daxili maliyyə nəzarəti sistemində təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi və səmərəliliyinin artırılması prosesində faydalanmaq olar.

Dissertasiyanın həcmi və strukturu. Dissertasiya işi nəzərdə tutulmuş standartlara uyğun olaraq giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflərdən ibarətdir.

Dissertasiyanın birinci fəslində bazar münasibətləri şəraitində maliyyə nəzarətinin məzmunu, məqsədi, mahiyyəti, ümumi prinsipləri, funksiyaları və formaları ilə əlaqədar bəhs edən məsələlərə yer verilir.

Dissertasiyanın ikinci fəslində isə daxili maliyyə nəzarəti sisteminin məzmunu, xarakteristikası, nəzarət sisteminin elementləri və daxili auditin zəruriliyi haqqında məsələlər izah edilir.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslində isə müəssisə mənfəətinin artırılması məqsədi ilə daxili maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi məsələləri araşdırılır.

İşin nəticə bölməsində mövzunun tədqiqatdan əldə edilən nəticələr və irəli sürülən təkliflər öz əksini tapır.

«Совершенствование системы внутреннего финансового контроля для увеличения прибыли предприятия»

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа состоит из введения, трех разделов, заключения и списка использованной литературы.

Во введении представлены актуальность темы, задачи и цели исследования, научная новизна диссертационной работы, ее практическая значимость и структура работы.

1-й раздел диссертации посвящен теоретическим и методологическим основаниям финансового контроля.

В 2-м разделе речь идет об анализе современного положения внутреннего финансового контроля при оценке финансовой деятельности предприятия.

3-й раздел посвящен путям повышения роли внутреннего финансового контроля в целях увеличения увеличения прибыли предприятия.

В конце диссертационной работы проводится итог результатов проведенного исследования и представлены предложения, разработанные для их широкого применения.

“Improving internal financial control in the purpose of increasing profit of enterprise”

SUMMARY

Dissertation work was compiled by consisting of introduction, three chapter, conclusion and literature list used.

The urgency of the dissertation work subject, purpose and objectives of the investigation, scientific innovation of dissertation work, practical importance and structure of the work was given in the introduction.

The first chapter of the dissertation deals with theoretical and methodological principles of internal financial control.

The second chapter of the dissertation deals with analysis of modern situation of internal financial control in evaluation of financial activity of enterprise.

The third chapter of the dissertation deal with ways increased of internal financial control role for the purpose of increasing of profit in the enterprise.

İSTİNADLAR

1. Белобжетски И, А. Контроль и ревизия : учеб.пособие. — Москва: КНОРУС, 2006;
2. Данилевски И. Й, Степашин С. В. «Аудит эффективности как важнейшая форма государственного финансового контроля» [Электронный ресурс] — Доступ из <http://www.ach.gov.ru/ru/>;
3. Уткин Й. М. Контроль и ревизия : учеб.пособие. — Москва: ИНФРА-М, 2007;
4. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 92-ci maddəsi;
5. “Hesablama Palatası haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nun 1-ci maddəsi;
6. “Hesablama Palatası haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nun 21-ci maddəsi;
7. “Hesablama Palatası haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nun 6-cı maddəsi;
8. “Hesablama Palatası haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nun 6-cı maddəsi;
9. “Hesablama Palatası haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nun 2-1-ci maddəsi;
10. “Maliyyə Nazirliyinin 3 iyul 2000-ci il “Əmlakın və öhdəliklərin inventarizasiyasına dair Qaydalar”ı.